

СУЧАСНІСТЬ

СІЧЕНЬ 1974 — Ч. 1 (157)

С. МАЛЛЯРМЕ: СОНЕТИ

**І. СЕНЧЕНКО: ПОДОРОЖ
ДО ЧЕРВОНОГРАДУ**

**А. РАДИГІН: РОЗПОВІДЬ
ПРО БАЧЕНЕ І ПЕРЕЖИТЕ**

**І. КОШЕЛВЕЦЬ: ДИПТИХ
НА МИСТЕЦЬКІ ТЕМИ**

**М. ПРОКОП: ТРАГЕДІЯ
І ТРІУМФ ІВАНА ДЗЮБИ**

**Р. БОРКОВСЬКИЙ: ЧИ МОЖЛИВА
В НАС ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА**

“SUČASNIST” — JANUAR 1974
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА "СУЧАСНІСТЬ"

В Суспільно-політичній Бібліотеці "Сучасности" появились

такі нові книжки:

Ч. 11 (30)

Іван Лисяк-Рудницький

МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

Статті до історії і критики української суспільно-політичної думки

Ціна: 7.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Ч. 12 (31)

Анатоль Камінський

ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

240 сторінок друку

Ціна: 4.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Третя з черги — після "На новому етапі (1965) та "За сучасну концепцію української революції" (1970) — праця Анатолія Камінського, яка займається питаннями української визвольної революції під сучасну пору. Автор розглядає різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної ситуації в СРСР. Окрему увагу присвячено російському питанню, марксистській революційній ідеології, організованим і підпільним формам боротьби, співвідношенню національного і соціального у визвольній програмі, синтезі революційних й еволюційних засобів у ставанні нації.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

СІЧЕНЬ 1974, Ч. 1 (157)
РІК ВИДАННЯ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Іван Кошелівець, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федішин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e. V.
8 München 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

СТЕФАН МАЛЛЯРМЕ: СОНЕТИ

У перекладах Олега Зуєвського

ТОСТ

Сама лиш піна ці рядки,
Аби назвати світлий келих,
Мов група тих сирен веселих,
Що мчать у хвилі залюбки.

О друзі, ми — як моряки!
Я став на борт, у мрячний пелех
Несе вас провою: там ще лих
Вам стріти в бурю й блискітки.

Напій солодкий без турботи
Про міць його додав охоти
Для тосту підвестись мені

За самоту, де рифів сила,
І зірку, і за всі складні
Дороги нашого вітрила.

РОЗПУКА

Я нині плоть твою лишу, як вечір стих,
О звіре, що ввібрав гріхи всього народу,
І смутку не віллю до кіс твоїх брудних,
В нудьгу, що я спиняв цілунками, до споду.

Заснути тільки дай у тебе в ліжку тут,
Без марень, де його байдужі всім запони,
Тим сном, що, мов твоїх неправд облесний гурт,
З ніщоти більш гіркий, ніж похоронні дзвони:

4 Бо зло, здолавши суть високу всю в мені,
У мене ялові твої ознаки вклало.
Тож серце хай твоє журби й не відчувало,

Сховавшись од гріха за груди кам'яні,
Я прокидаюся у маренні блідому,
Бо смерть мені страшна в холоднім сні, самому.

КІЛЬКА СОНЕТІВ

I

Як темрява грозу своїм законом кине
На давній помисел, журбу мого хребта,
В мені для крил його замкнеться висота,
Аби конання він собі спіткав єдине.

О розкіш, де гірлянд густе плетіння гине,
Щоб заля королю прибралася пуста,
В тобі лиш привидів проказують уста
Ману для схимника, що стрів довір'я чинне.

Я знаю, як нова містерія землі
В простори зноситься — вогнем горить у млі,
Де навіть зло віків її не переможе.

А всесвіт без кінця з німотних перспектив
Пильнує, знуджений, крізь полум'я вороже
Розгуляну зорю, що геній засвітив.

II

Веселий, радісний і неповторний день,
Чи подолає він крилом своїм зухвалим
Це мертве озеро під білим покривалом,
Аби для злетів шлях відкрити навстіжень?

То лебідь згадає свій чар, журний лишень,
Що власним голосом, ніколи не луналим,
Не виспівав землі він тим своїм причалам,
Де смуток і зима не сковують пісень.

Стрясе він шиєю конання бляклу шкоду,
Що небо вислало на птахову незгоду,
Але не жах землі — в'язницю рвійних крил:

На білім просторі він з'явою самою
Біліє в холоді образи марних сил,
Що Лебедя всякчас поймає чужиною.

III

Втік самогубства шал, мов хвиля океану:
Цвіт слави осяйний і крові шум-розлив!
І сміх, як полотно багрянець відмінив
По-царському вдягти труну мою незнану.

Чи, може, й скалки я для себе не дістану
Від саяв уночі на святі наших нив,
Хіба зухвалий скарб — цей голови масив,
Що рине золотом без факела в пошану?

Твоєї, світлої! Яка тепер сама
Від неба зберегла, де непорушна тьма,
Усе, що пасмам ти збираєш пустотливо.

І ось вона горить на подушці також,
Мов каска воїна — царівни звабне диво,
Що з нього постає твій стан потоком рож.

IV

Тривога уночі цю лямпу досягла,
Що світиться з руки крізь нігті їй прозорі,
Де Фенікс палить мрій здобутки без числа,
Не взяті урною на похороннім зборі.

Тут зникла й забавка на поставцях мала,
Якась дрібничка, птікс, дзвінка в банальнім хорі
(Бо Майстер геть пішов, де Стіксом рине мла,
Окрасу в ній знайти своїй марнотній зморі).

Та тільки при вікні на північ, край стола,
Згасає золото, відбившиися від скла,
Де унікорнів лють за німфою в дозорі.

А люстро тіло їй поймає в межах тла,
І семерицею іскряться перші зорі
На дні забутих плес, куди вона лягла.

ВІДНОВЛЕННЯ

Недужа провесна, що жалю їй не скрито,
Прогнала дні зими, де творча тишина,
Коли в моїм естві, що стежить кров смутна,
Розпозіхалося безсилля смаковито.

Тепліють присмерки під черепом у мене,
Що здавлений, мов гріб, залізним обручем.
І я, зажурений, уздрівши сон мигцем,
Бреду в поля й ліси на свято трав зелене.

Там, переможений міцним дурманом віт,
Припавши до землі, я в ній чолом довбаю
Могилу для надій, де буз розкинув цвіт,

І жду, аж зла нудьга поїме мене докраю...
Тоді звисає синь кругом на чагарник,
Що в нім дзвенять птахи і славлять сонця лик.

ЛІТНІЙ СМУТОК

Змагуне, взятий сном, це сонце на піску
В твоїй косі рудій нагріло купіль зрання
І, ладаном твоєю обвіявши шоку,
До сліз твоїх влило жаркий напій кохання.

У безгомін'я тепер прозоро-пломінку
З журбою мовиш ти (цілункам дань остання!):
"Ще мумією нам побути б на віку
В пустилі прастарій, де пальми розростання!"

Та волос рине твій, мов річка вся з тепла,
Втопити душу ту, яка нас поїняла,
І в ній знайти тобі Ніщоту невідому.

А я твоїх рум'ян гіркий скуштую скрес,
Щоб знати, чи дає він серцю жалібному
Байдужість мертвих скель і синяви небес.

ВІЯЛО ПАНІ МАЛЛЯРМЕ

Для мови ледве що на мить
Постане в помахові тім,
Прийдешній вірш хіба злетить,
Лишивши найдорожчий дім.

Звернув додолу посланець
Чи віяло, коли воно
Те, що крізь нього навпростець
Я бачу люстро, як вікно

Прозоре (там лише ось-ось
Незримий попіл діл торкне:
Це ним у думці пойнялось
Усе, що вабило мене).

Отож таким його рукою
Тримай щораз перед собою.

СТОРІНКА З АЛЬБОМА

Неждано й наче для потіхи,
Панянку, ніж почути гру,
З'яви мелодію, котру
Дзвенять у мене флейт огріхи.

Я думаю, що вправа ця
Перед ясним угіддям краю
Все кращає, як я змовкаю,
Щоб зріти чар твого лица.

Так, подиху цьому пустому,
В яким наснагу всю зберіг
Моїх невдалих пальців біг,
Бракує вміння, щоб самому

Твій сміх повторювати влад
Відлуннями його принад.

I

Це самота, либонь,
Без лебедя й левади
Відбилася від скронь
Байдужої принади

З пишання, що його
Не досягти над нами,
І золота цього
З вечірніми вогнями.

Але жаданий спад,
Мов одєжини білі,
Якоїсь птиці влад
Зненацька пружній хвилі,

Де поринаєш ти
Вітанням нагоди!

II

Коли моя надія
Сама помчала вдаль,
Розривом буревія
Неначебто, печаль

Від голосу, де хаші
Йому замкнули шлях,
У безлуни пропащі
Здійняв самотній птах.

Музика без науки
Питається всякчас,
Хто має більші муки
(Чи я, чи він?) із нас.

Як певности ні цяти,
Чи довго буде ждати?

Чи дальня ти, чи ні, чи сяєш світлом сталим,
Ти завжди дорога, Маріє, і мені
Здаєшся вчутною, мов пахощі міцні
Квіток, нагаданих затемненим кришталем.

Ти щирим усміхом, як райдуга посталим,
Від давніх пір уже, мов зірка вдалині,
В минулі й завтрішні незмінно зносиш дні
Той самий рожі квіт із літом небувалим.

Моєму серцеві, коли про згоду снить
Чи з ласкою тобі шукає слів щомить,
Розрада, як тихцем назву тебе сестрою. —

Бо це ж мене твоя голівка золота
Навчила ніжністю проймається новою,
Коли до кіс твої я притуляв уста.

ВІЯЛО

Бліді троянди на дозвіллі й
Для згоди цвіту — переб'ють
Твій подих чашами, що ждуть
Данини паморозі білій.

Та якщо китиці зомлілій
Удар мій — до привілля путь,
З льодів байдужих попливуть
Веселощі розквітлих лілій.

Жбурнути ж обрію клинці,
Що гарне віяло в руці,
Тобі зручніше, ніж фіялу,

Бо не зберіг би жаден з них,
Не тратячи бодай помалу,
Марії запахів п'янкх.

В надчасності поет себе стрічає знову,
Піднявши гострий меч, не стриманий нічим,
Над віком зляканим, що голосом дивним
З'являла смерть сама свою звитяжну мову!

Як гідра в паніці, вони тепер чудову
Огненну правду слів, що дав їм серафим,
Дурманом нарекли, від суміші міцним,
З якою він шукав од мрій нелюбих схову.

Коли ж земля і хмар простори в боротьбі
Для задумів моїх порадики слабі
Прибрати в барельєф гробницю По блискучу, —

Хай брила ця отут, як свідчення просте,
Що дальніх катастроф пройшла незнану кручу,
Межею для образ майбутнього зросте.

ШАНОБА

Мовчанка гробова скорботного муару
Ще більше вимовить, як лаштунковий злам,
Стовпом доконаний — підпорою на храм,
Коли у спогадах немає більше чару.

Від книги чорної прославлену примару,
Гієрогліфи ті, що так завзято нам
Приносили колись потворних жахів крам,
До шафи покладіть, що в ній забили й шпару.

Бо з-поміж галасу, що в нелюбові зріс,
Вривається яснінь до приступців куліс,
Де майстрові пісні зненацька заgrimіли

У труби золота, що і велені звив
Їх не глушитиме атраментом Сибілли:
Так Річард Вагнер світ новітній освятив.

ПОДОРОЖ ДО ЧЕРВОНОГРАДУ (I).

Іван Сенченко

Червоноград, місто трьох церков, будинку райвиконкому, п'яти парових п'ятиповерхових млинів, одного депо й двох залізничних віток — ось що мав я побачити одного травневого вечора року 1927, залишивши за спиною Харків, що стоїть на розточчі трьох річок — Лопані, Неплюя й Нетечі, з яких дві останні існували лише в анекдотах і довідниках.

Вийшов на ріг вулиці і почав чекати трамвая, візника, автобуса.

Стоїмо — ріг і я. Потім почали їхати. Спочатку проїхав трамвай. Я мав бути в ньому пасажиром номер триста шість. Три сотні поїхали, триста шостий залишився. Отже, спокій. Насамперед спокій.

Над'їхав і поїхав без мене автобус. Не вродився спортсменом, тому й не сів.

Прямую вздовж вулиці. Візників не видно й не чути. На четвертому кварталі зустрів таки, поспішив до карети:

— На станцію. Мершій!

На мій вигук на вулицю занепокоєно вибігли аптекар, жінка двірника, її два малі хлопці, жінщина без певної, а може, й непевної професії і вуличний кундельок на трьох ногах.

Моя безпорадність викликала співчуття у матері двох двірникових синків і вона порадила:

— Підете пішки — не спізнитесь.

На вокзалі зустрів свого земляка поета Леоніда Первомайського. Засмученого та й до певної міри безпорадного.

— Каси забиті. Що робити з квитками?

— Коли б я знав!

Пригоди з придбанням квитків тривали лише чотири години. Нарешті кінець чергам, спеці (й прокльонам).

Плигаємо на східці вагона, плигаємо на коліна, на ноги громадянам мужеської статі, на руки красуням столичного міста.

У вагоні побачили Монну Ванну з Мерефи, отож — Монну Ванну Мереф'янську і двоє місць біля неї. Вона в червоній хусточці, з червоними лицями, такими ж губами, неврівноважена. Ще й сміється. Щомиті сміється, з усього сміється.

— Ну, чому ви смієтеся?!

— Сміюся? А чому не сміятися, адже у вісімнадцять літ кров як етер, найменша іскорка — і вже спалах; за спалахом струми від найменшенької жилочки на пальці до шлуночка в лівому передсерді. А тоді пожежа, пожар.— І Мереф'янська Джоконда палахкотить. Полум'ям залило всю кабінку, прохід, сусідні кабінки. Полум'я б'є на юного поета.

— Ну, як ти?

— Ой, не питай. Гину!

Вона кокетувала, ця червона хусточка, пускала бісики оченятами, надила ямочками; і весь вагон, всі 157 мужчин і 249 женщин страждали, глибоко переживали; перші тому, що не всім випало щастя зблизька зігрить своє серце; жінки ж тому, що не все поїзду мчати, колись бож та й зменшить свій рух, і тоді на станціях

першій,

другій,

третій

вони зійдуть на перон і будуть мліти і помирати в обіймах своїх мужів, коханців і їхніх друзів.

Заблизкотили вогні мереп'янських осель. Вона сказала:

— Я тут встаю. — Витягла з-під вагонної широкої лави чотири мішки, пояснила: — Я живу отут, під Мерефою, нічого іншого не сію, не саджу, тільки квасець, щавель по-вашому, круглий рік. І круглий рік продаю його. Прибуткове це діло й красиве! Надто взимку. Увесь харківський Благовіщенський базар снігом завіяний, а в мене прилавок зеленими, пахучими купками вабить. І ні одна харківська хазяйка не втерпить, щоб не купити дві-три купки, бо ніде так не люблять зелених борщів, як у Харкові — на Холодній горі, на Пісках, на Бурсацькому спуску...

Чотири порожні мішки, підтримувані нашими руками, попливли над головами. Вона гукнула кудись вперед:

— Василю, дивись, щоб якийсь дідько лантуха не потяг, у Мерефі не стісняються, тут люди такі!

— А ти пазухи дивися! До грошей тут ще більше охочих, ніж до мішків. Такі прогнози. Ти на того кучерявого позирай, бач, як

виструнчився! Неначе у вічі зазира, а насправді щілини в кохтині шукає.

Ми стояли навколо неї, простягнувши до неї руки свої.

— Ой як багато вас. Як багато! А мені треба лише одного і саме оцього кучерявого, стрункого! — І схопивши голову мого друга в тепло своїх долонь, поцілувала його, розгубленого й щасливого, в губи і щоки, а сама зникла, залишивши по собі приємний запах свіжого квасцю.

ВІД МЕРЕФИ ДО ЧЕРВОНОГРАДУ

Гаманці залишилися при нас.

Хмільні, сумні й щасливі, поїхали ми далі. Тут починалася вітка нової, Мерефо-Херсонської залізниці. П'ять-шість років тому тут ще валялися голопузі пастушки. У держави тоді не було Мерефо-Херсонської залізниці, а в нас грошей, і тому ми всі, — і держава, і ми — обходилися без залізниці і грошей і міряли шлях від Харкова до Червонограду молодими, чорними від куряви ногами через Новоселівку — Мерефу — Валки — Просяне — Біду — Старовірівку — Вербище — Червоноград, а разом дев'яносто верст, купа дрібненьких дорожніх пригод і водянок на підшвах і поміж пальцями.

Тепер — не те! Зовсім не те! Вагон і ніч у вікнах, навколо тринадцять бабусь із Валок і одна відьма з якогось іншого села. Відьма, бо я певен, що у неї десь є аж три хвостики зряду, інакше де б вона набрала стільки бідонів для молока? Алеж і гарна клята відьма! Невиснажлива українська земля на все гарне й красиве. І ця жінка, відповідно причепурена, могла бути окрасою якого завгодно товариства. І могла б мати скільки завгодно прихильників. Поети складали б їй вірші, піснярі співали їй пісні, чоловіки ревнували, всі інші казали б: "Яку вроду Бог дав!"

Сучасне життя, метушливе у місті, повне труду й турбот у селі, дає мало простору для поетичних мрій і зідхань. Клопіт за постійний шмат хліба, наради, клопіт над доповідями, відповідними записками, порання біля печі, примуса, метушня навколо нової сукні і кнурця, лайки й біганина в боротьбі за одержання ордера на приміщення, неприємності від начальства, жінки й контори сільбанку, погрози нового градобою — все це відбирає в нашого сучасника чимало часу й енергії, залишаючи на поетичні зальоти викрадені в долі хвилинки.

Інша річ залізничний вагон. Ви тут вільні, дві, п'ять, десять годин. Ви дивитесь навколо, навколо дивиться на вас. І в тихий вечір під одноманітний перестук коліс на тлі поетичних пейзажів

і панорам так легко створюються чарівні легенди, спалахують пристрасті, люди переживають найгостріші романи, новелі, поеми, щоб через годину, дві, три розлучитись навіки і забути про них.

Зупинка. Станція. І ще одна станція, ще, ще і ще. Будинок вокзалу. Каси. Заля чекання. Ряди тополь, білої акації, інколи шмат вигону перетворений на привокзальне робоче дворище з підкатами, складами в закритих приміщеннях і просто неба. І навколо кожної станції серед білих пісків, липкої чорноземлі, грузької глини юрми народу, силюети гарб, сліди коліс, конячий послід, глибокі колії, що свідчать: їх сюди заїздило і ще заїде не одна сотня, і не одну тисячу пудів золотої пшениці вивантажать вони у пакгавзи, і не одну сотню карбованців привезуть вони додому, де вже доорюється п'ята десятина, кувікають кнурці й діти, квочкають квочки й молодиці і горять голови від думок: як і де ще здобути потрібну суму карбованців на сохи й підсошки, на горілку й ситець, на юхту і сіль і ще на тисячу речей, потрібних людині, потрібних главі дому, і молодицям, і їхнім замуруваним пуп'янкам.

Велике комашнище оця земля, перерізана шляхами і залізницями, вимірювана ланами й кілометрами, ногами й колесами, пудами й мальованими казенними верстовими стовпами, земля, де станція — серце, стукіт вагонів — пульс. Широкі ж шляхи в усі кінці краю — повнокровні артерії з безнастанним рухом селянських возів і заводських вагонеток.

ВОДОЛАГА

Я проходив через це селище чотири рази пшки і оце вп'яте проїжджаю поїздом, але й до цього часу зрозуміти не можу, в чому ж секрет його такої популярності серед селян Червоноградського повіту. Водолага для них мов би Золота Мекка! І їдуть, і їдуть туди поклонятися водолазькому богові червоноградці, піщанці, шахівці, попівці, добрянці, а може, й ще які села, чого я, не знаючи, говорити не буду.

Одне я знаю, що, не зважаючи на безліч зсипок у Червонограді і його околицях, селяни особливо в роки 1919-1924 в якійсь екстазі мчали у Водолагу через фронти "республіки" і навіть "монархії" — була ж така старовірівська монархія!

Року 1923 я зайшов якомсь до свого шахівського приятеля. Дебелий чолов'яга лежав і читав газети.

— Як поживаємо? Як справи?

— Дякую. Нічого. Крутимосся. Оце позавчора у Водолазі був і завтра поїду.

Потім я чув від людей такі репліки про когось із шахівців: "Та йому що! Двічі на тиждень у Водолагу їздить, а то в Перещепину. Живе, слава Богу, нічого!"

Від Шахівки до Водолаги шістдесят верст і дев'яносто до Харкова. Стоїть вона серед лісів, пісків й інших сіл. Коли б вона стояла на краю вселенної, або на березі моря, або серед сибірської тайги — я знав би, що там можна промишляти контрабандою, спекулювати золотим піском і самородками, наживатися на скупому там самогоні і хлібі. Алеж Водолага, як і Шахівка, як і Варварівка, стоїть серед степу, серед сіл, в пупі країни хліба і фруктів... О золота Водолага, скажи, в чому секрет твій?

ЧЕРВОНОГРАД

І от ми під'їжджаємо до Червонограду — міста, з яким пов'язані кращі роки життя мого. Я люблю тебе, Черграде, безодвітною любов'ю!

Наближається місто. Поїзд тут увесь час іде понад річкою Берестовою, де водяться крижні й жаби у величезній кількості, зокрема останні. Вони день і ніч виспівують на всі голоси. То завокчать, як квочка, що скликає курчат; то закахкотять, як крижень на Скапенівському болоті; то тихо й мелодійно закумкають від потужного форте до найніжнішого піаніссимо. І їм у якійсь незрозумілій злагоді відповідають червоноградські комарі.

Є комарі дрібненькі, в'їдливі, кусючі, непосидючі, вредні. Червоноградський комар — прототип сучасного літака типу біпляна. Він важкий, поважний, якщо хочете — монументальний, він не накидається на людину зненацька, як люті кровопивці мошки. Наближення тієї і найчутливіша мембрана не вловить. А цей кричить, гуде, суне, попереджає: "Іду на вас!" І сідає на шок, на коліно, де штани натягнені і де якнайлегше, пустивши в діло свій шприц, добратися до вашого білого тіла. Любить ще сідати дівчатам на плечі, на литки й ніколи на голову, бо обережний: спробуй заздалегідь дізнатися, яким духом напоєна її кров! А може, вона — ота Галя, що "усі чари знає", чарівниця, вампір, що живе в крові хлоп'ячих сердець? Уп'єшся тієї отруєної крові та й підеш слідом за Грицем! Ні, червоноградські комарі крові з затруєних дівчачих голів не беруть! Та й плодяться більше над Берестовою, ніж в Червонограді, Олянівці, Шахівці.

Еге ж, Берестова.

Протікає Берестова тихо і якомсь чудно. На Скапенівці вона завширшки десять-п'ятнадцять метрів, але глибоченька, дно глеювате, береги круті, в берегах печери, в печерах славнозвісні скапенівські раки, на всю округу славні. Та скінчилася Скапенівка і Берестова без попередження, без переходу одразу розливається чи не на сотню метрів. Стає широка. З обох боків стіни очеретів. За очеретами хащі непролазного верболозу, дрібної вільшини, а вже за ними вкорінився в болотяний ґрунт прирічковий ліс — луг. Отож луг на Червоноградщині — це мокрий ліс. А вже до нього підбігають відкриті зелені простори. Це луки. На луках пасуться коні, корови, телята. Граються хлопці-пастушки, гаяють в довгої лози, вчать курити. За "легкий" тютюн править їм сухий кінський кізяк.

Та й ця картина міняється. Раптом, як і все на цій річці, річище починає вужчати, вже веслами в береги упираєшся; ще помах — і плесо зовсім зникає: величезний кущ верболозу перегордив річку; щоб проїхати лозу, треба розводить її руками. Потім знов чудо! Верболіз, тіснота зникають, береги розсуваються, і між ними знов водний простір, широкий, повільний, на водоплавну дичину багатий. Під стінами очерету так і мигтять ніким не лякані тут дикі курочки; то з ерика вигулькне теж ніким не полоханий табунець крижнів і одразу ж зникне в проточках, що ними порізані стіни очеретів. За очеретами луг. Видно вершини високих вільшин, чути, як там обзиваються дикі горлички.

Для мисливців тут Божий рай. Та й для рибалок. Кому ж тут рибу лякати, коли на весь Червоноградський Низ і на всю Шахівку лише один човен, плоскодонка Сердюкова Дмитра Петровича. Один на всі величезні річкові простори! Коли не йдеш з села у місто чи назад через міст — все той човник під стіною очеретів стоїть, над ним почорнілий вже бриль Дмитра Петровича, під брилем сиві-сиві брови Дмитра Петровича. Він — брат Івана Петровича, нашого червоноградського споконвічного учителя. Занесло його звідкись ще війною. Війна одійшла, а він так і лишився на Берестовій під брилем із своїм сивим вусом і своїми сивими-сивими бровами.

Не густіше і з мисливцями. Ще недавно їх лічилося три чоловіки, з них два студенти. Один син управителя шахівського Безаківського маєтку Борис Матісон; другий — син власника парового вальцьового млина Борис Кричевський. Споруджено цей млин на березі Берестової, біля мосту. Там стояв колись

старосвітський водяний млин з великим-превеликим дерев'яним колесом-колом ("Ой зійди, зійди, ясний місяцю, як млинове коло"!)). Мельником працював на ньому шахівський чоловік Пікалов. Цей Пікалов мав двох синів — Павла і Степана, і двох дочок-красунь. Красуні в Шахівці не залишились, пішли звідти на Низ, побравшись з хлопцями, які працювали в новому паровому млині. Працював там і до війни, і після війни і старший пікалівський син Степан, отой, що поріднився потім з шахівським сенченківським кушем; туди ж згодом пішов і молодший Пікалов, Павло. Та й сам старий Пікалов не залишав до останнього віддиху нового млина, своїм життям, мов стрілою, пробивши три епохи: давню старосвітську, новішу капіталістичну, і найновішу — революційну; помер зовсім недавно ветераном праці. Нікому з них полювать не доводилось, хоч крижачи шоліта літали з річки на жир у степи саме через їхнє подвір'я.

Тож третім мисливцем випало стати теж нашому шахівському чоловікові. Махтеєві Некрію. Був він спеціалістом по металу. Насталити сокиру — насталить. Направити бритву — направить. Полагодити кишенькового годинника — будь ласка. Дістав і рушницю. Діло так було. Жив чи, точніше, доживав у селі старий панський прикажчик, простіше сказати — наглядч, ще простіше — колишній посіпака дід Караїм. У того Караїма була якась берданка. Була колись. Своє сміття дід Караїм виносив у баюри між шелюги. І берданку туди викинув. А Махтей узяв та й підібрав. А тут революційні події. Знесли революційні події обох студентів, і на всі мисливські угіддя вздовж Берестової залишився тільки Махтей Михайлович Некрій. Рушницю він, зрозуміло, реставрував, прядивне мотуззя й іржаве дротиння повикидав, залишив тільки один, виплетений у шість сталок мотуз, щоб було як ту берданку на плече закидати. І став, отже, мисливцем на всю округу.

І тут трапилася гарна нагода перед людьми себе показати.

Був під Червоноградом радгосп буряково-пшеничний з директором Федором Михайловичем Губенком. І от одного вересневого дня поширилася у тих краях чутка, що в радгосп на полювання прийдуть харківські мисливці. Брат директора Павло з жінкою Варварою; його приятелі — Олексій Скрипаль, Крамаренко Михайло і Юхименко — шахівець колишній. Та ще й інші люди.

"Дуже інтернаціональна компанія, — сказав тоді Махтей Михайлович своєму сусіді бандуристу Григорію Бондаренкові. — Підудивлюся, що воно за люди і яка в них мисливська сила".

Підійшов до контори радгоспу, а тут саме на гарбі харківські гості приїхали. Вийшов з гарби брат директора Павло Михайлович, а в нього собака, чистопородний мисливський звір, на ім'я Діяна. Рушниця — зауерка три кільця, дванадцятка, сяє в променях передвечірнього сонця, очі спить. "Гм, інтересно", — гмукнув Махтей Михейович. У жінки того Павла Михайловича теж красувалася в руках маленька зграбна зауерівка, двадцятка, як лялечка.

Радгосп розкинувся на безмежних червоноградських просторах. Навколо рівнота і рівнота. Але в одному пункті була там і приємна одміна. Майже від головного двору починаючи, біг ланцюг порослих лісом ярів-байраків, глибочезних, довгих, що переходили один в другий. Один скінчиться, а через якісь півтора-два десятки метрів починається другий, ще глибший, ще дикіший. І так аж до самого обрію.

От ця система байраків була гарненько викреслена на папері і розділена на чотирнадцять ділянок, "номерів" — на кожного мисливця свій номер. Номер на папері позначався цифрою, а в натурі оббілованим пронумерованим вербовим кілочком. Номерки кинули в шапку, Варвара Олексіївна перетрусила їх гарненько. По цьому люди почали їх вибирати.

А вранці заграв ріжок, завалували спущені в перший байрак собаки. Ще мить — і проти сонця блиснула зауерка Павла Михайловича Губенка, директорового брата. Коштувала вона тисячу п'ятсот карбованців у валюті 1927 року. Поруч неї сійнула і мила рушничка його дружини.

Привертала увагу і рушниця Олесья Скрипалія. Коштувала вона одну тисячу двісті карбованців, теж валютою 1927 року. Олесь був запеклий мисливець, фронтовий єфрейтор і снайпер до того ж. Ні з Донецького Лиману, ні з Дворічної біля Куп'янська, ні з Бузівки червоноградської він не повертався, не маючи біля свого мисливського пояса повної норми. А повна норма в нього була 27 крижаків, бо стріляв він лише крижаків.

Михайло Крамаренко мав довжелезну рушницю якоїсь мудрованої австрійської фірми, мала вона зовні зовсім грізний вигляд, всередині ж була вся побита іржею. Михайло Крамаренко мало журився цим, все в нього було не так, як у людей, отож, зрозуміло, й рушниця. Стріляла вона, як гармата. По 27 качок Михайло Крамаренко не привозив ніколи, так він же і не тим славився. Для нього важили не кількісні масштаби, а мисливська географія, а була вона в нього самотутня. Ну, скажіть, для чого харківському мисливцю потрібна подорож на береги

Каспійського моря чи в Сальські степи, де його мало не розірвали чабанські собаки? Ні для чого. Проте око у Крамаренка було оком першого в місті більярдиста, стріляв він несхибно, та ніяк не міг подолати одного теоретичного бар'єра: як слід заряджати рушницю, щоб досягти максимальної кучности. Заряд у нього або летів одним гніздом, як зірки в сузір'ї Волосожар, або, не знати, з якої причини, розпорошувався над крижнем, і той пролітав між дробинками, як комета між зоряними одиницями неба. В тому й другому випадку він глибоко переживав, від чого лоб мав у зморшках, а в очах одсвічувалися нотки світової скорботи.

Отож заграв ріжок, мисливці спустили собак. Собаки, спустившись в байрак і зачувши там сліди зайчиків і лисичок, рвонули з усієї сили вперед. Мати рідна моя! Що там чинилося! Гавкітня! Звірі тікають, собаки женуться за ними. А дно ж і схили байрака — один суцільний килим, сплетений ожиною з дрібненьких куців. За цим дрібнотканим килимом стали сторч вільхові курені, обплетені хмелем. Спробуйте пройти тут, пробитись, продертись! Обов'язково пробитись, бо за хвостом — собака, та мало того що женеться, а ще й гавка, заливається, переривається. Тут уже не до жартів, тут шкуру рятувати доводиться! І дно байрака вирує. Тріщить сушняк, шелестить божевільним шелестом. Ззаду собаки, а спереду чути одне по одному бах! бах! бабах!

І так тривало півтори чи дві години, поки ріжок заграв відбій.

По цьому полюванні скінчилося, і почалася парада.

У мисливців є своє професійне спорядження: патронташа — схованка для патронів; ягдташа — сітка для впольованого дрібного птаства: бекасів, горобців, куликів; пояс із зашморгами для вбитої великої птиці; дехто підвішує до пояса і зайчиків. Махтей Михейович обходився без цієї мисливської амуніції, користався плечима: ніс на одному плечі зв'язаних за лапки прядив'яною мотузочкою зайця і лисичку; і так само на другому плечі мав зайчика і лисичку.

За ним пройшов хрещищанський чоловік Іван Гаплик. Цей ніс дві лисички і одного зайця.

За Гапликом простував чоловік із Хрещища, Семенаш Яків. Щоб не бути схожим на Гаплика, він ніс за плечима двох зайчиків і одну лисичку.

Потім пішла сірома з довколишніх сіл — з Вербища, Олянівки, Крутоярівки — всі люди строго моністичних уподобань:

судився тобі зайчик, то неси одного зайчика; судилася тобі лисичка, то неси лисичку, стримує апетит, на Махтея не позирай, навіть на Гаплика, пам'ятаючи, що свобода — це пізнана необхідність. Щодо берданок, то всі без винятку знаходили своє місце на шкалі від 1878 до 1897 року. З такими, як у Махтея Михайловича, дротинками і мотузяним ретязем для плеча.

На Червоноградщині не було моди голити лице начисто, як у Харкові; тутешні дівчата і молодіці любили хлоп'ячі й чоловічі вуса, байдуже які — чорняві чи біляві, аби були. Отож усі ці шахівські, олянівські, хрестищанські дядьки й піддядьки, задоволені наслідками полювання, лагідно ховали свої селянські усмішки під м'які вуса. Навчилися від Остапа Вишні. Тільки той уславився газетними усмішками у "Вістях", а в цих були свої, мисливські, живі усмішки.

Чому б і не всміхатися?

Директорів брат Павло Михайлович Губенко ніс за плечима свою дорогу зброю. І як вона виблискувала проти сонечка! Сам директорів брат був червоний, коли не такий, як сонце, то як буряк. І лаявся! Плювався! Треба ж такому статися — хоч би поганеньке зайченя підстрелив!

Слідом за ним гнав Олесь Скрипаль, отой, що в царській армії на фронті єфрейтором служив. Голос він мав дзвінкий, красивий, лаявся дзвінко, красиво, при чому більш, здається, по-матроському, ніж по-піхотинському.

Михайло Крамаренко хвалився Варварі Олексіївні:

— Нічого не розумію! Я не одходив від кілочка з номером — і нічого не бачив! Навіть тіні заячої!

— І я, — похвалилася Варвара Олексіївна. — Все діялося в глибині байрака, а з байрака на мене навіть горобчик не вихопився.

Махтей Махейович слухав цю розмову і не всміхався у вуса. Він про них був зовсім іншої думки. Адже подумати тільки — брат самого директора. Брат самого директора!

На повороті до головного дворища доріжка розійшлася, одна повела кудись у глибину поля, може, в Хрестище чи у Вербівку, а друга — до будинку директора. Мисливська група тут теж поділилася: одні — темні, як ніч, червоні, як соняхи, повернули в один бік, другі, оті що з дядьківськими вусами, — в другий.

Місце, де річку Берестову перетинає міст, дуже прикметне. З північного боку річки розлігся на благословенній горі Червоно-

град, гарний, привабний, підперезаний лінією залізниці, яка може завезти куди хочете — з одного боку в Карлівку, Полтаву, з другого — в Сахновщину, Лозову, Павлоград, а звідти в донецькі краї.

З південного боку проти Червонограду стоїть Шахівка. Там споконвіку жив хлібороб дядько Гаврило з тіткою Ївгою. У них вродилося сім дочок: Марфа, Ганна, Наталка, Палажка, Оксана, Явдоха, Домаха. І до них один син — Юхим. То той Гаврило якось несвоєчасно помер, залишивши тітку Ївгу з усією отією бригадою. Що мала та громада робити без батька? Звісно, шукать порятунку. І розповзлися по світу — від Кобзівки до Кубані, від Кубані до Зеленого Клину — десь отам на Амурі. При бабі Ївзі, — на той час вона вже бабою стала, — лишився тільки Юхимко Ївженко. Виріши, той Юхим Ївженко одружився з шахівською таки дівчиною Палажкою. І в них почали народжуватися діти. А серед них і Іван Ївженко. У 1921 році той Іван вийшов із Шахівки, став на межі рідного села і, не перехрестившись навіть, пірнув у життя. І оце ось випірнув і з'явився у Бузівці, на Берестовій, у вересні місяці.

Двадцять шість років, сам білявий, певніше, русявий, за плечима не берданка, а фірмена рушниця Зауер "три кільця", двадцятка.

У Бузівці Берестова знов інакша. Тут враз, невідомо звідки взявшись, перед очима відкривається величезна затока. Широка, довга й привільна. Понад берегами зеленіють стіни лісу, далина синім маревом оповита. А посеред тієї затоки острівець, на острівці купа дерев. Деревя відбиваються у воді і полощуть там вершини.

Провідник дядько Ларивон каже тому Ївженкові:

— Ви засядьте отут при березі і пильнуйте. А я на човнику обігну острів, зайду в тил отому-он, бачите, табунцю качок і візьмуся їх помаленьку наганяти на вас.

Отут і розкрилася таємниця містичних подій, що відбулися біля радгоспівських байраків і в них.

Дядько Ларивон наганя крижаків, Ївженко Іван сидить, чекає, увесь напружився. В табуні він нарахував двадцять одного крижака. Багатство! Та як заволодіти ним? Сидів, чекав, і в голові мисливця роїлися геніяльні пляни. То дарма теорія каже, що, стріляючи дичину, треба брати на мушку лише одну пташку. Візьмеш отак одного, першого крижня, а що ж будуть робити оті інші двадцять? Де вони дінуться? Очевидно, полетять, і загине для мисливця такий ужинок!

І думав Ївженко Іван: "Я інакше зроблю: не буду цілитися в

одну якусь пташку. Я розроблю нову теорію: візьму на мушку увесь табун, всіх отих крижаків! І бабахну! Хотів би я знати, де вони дінуться? Немає їм де діватися, нема їм порятунку: всі ляжуть до єдиного! І це буде наочним доказом недосконалости старих теорій! Ну, до діла!"

Ларивон неухильно наближався до засідки, і бідолашні крижні, не відчуваючи лиха над своїми красивими головами, повільно бралися вперед. То одна качка, то друга занурювалась з головою. Вода обертала її задом наперед, так що, вихопившись з глибини, крижак опинявся очі в очі з Ларивоном, якийсь час пильно придивлявся до нього і лише по тому поспішав наздоганяти своїх побратимів.

Коли табун наблизився на належні п'ятдесят-шістдесят метрів, Ївженко підняв рушницю, притулив її до плеча, непомітним рухом пальця натис на залізко, спрямувавши мушку так, щоб влялом заряду накрити увесь табун.

Постріл гримнув. Крижаки першу мить скам'яніли від несподіванки й переляку, далі дружно махнули крилами, аж зашуміло повітря. Та й полетіли. На воді між Ларивоном і Ївженком залишилася одна пір'їна, гарна, барвиста. Її загубив качур, що вчора пошкодив її, рятуючись від якогось бузівського бузувіра. Сьогодні вона весь час заважала рухатися крижневі, і він кінець-кінцем, ухопивши її в дзьоб, висмикнув та й кинув. Там вона й залишилась лежати на воді.

Ївженко почервонів, мов у окропі скупався. Та кожна людина в небезпечну хвилину береться шукати собі порятунку. І цей теж. І він скрикнув:

— Слухайте, Ларивоне Сильвестровичу! Тут помилки з мого боку нема!

Далі він викручувався так:

— Є два роди мисливців: криваві й безкровні. Я мисливець безкровний. Хто уповноважив мене нищити багатства рідного краю?! Ніхто! Бабахнув я заради потреби бабахнути, щоб іншого разу вони були обережніші. От слово честі!

Це була гарна промова. Та слухати її не було кому: Ларивонів човник вже зник в очереті.

Отож хто поручиться, що деякі власники сонцесяйної зброї поводитися біля радгоспних байраків інакше?!

— Червоноград! — сповістив кондуктор і почав одбирати квитки.

Було щось близько одинадцятої, і на станції залишилось мало червоноградських красунь і хлопців.

Мій юний друг легко вистрибнув з вагона.

У Червонограді він прожив перші й найкращі двадцять років свого життя, тут йому була знайома кожна билинка. І все ж, озирнувшись, він сумно схилив голову, і юнацьке зідхання вихопилося йому з грудей:

— І цілуватися хочеться, і ні з ким!

А він же ж з Червонограду виїхав лише два-три роки тому! Життя страшенно швидко біжить! Давня істина? Але вічно нова. Та не тільки він зідхнув. Було ще й інше зідхання, але з цілком іншої причини.

Жили-були колись у Червонограді три сестри Колосяк. І всі три красуні. Олена, Тетяна, Оксана. За ким червоноградських хлопців найбільше перемерло, то це за ними. Тільки котра на Більовку ступила ніжною, як уже по всій Більовці: "Он Колосяк Тетяна!", "Он Оксаночка!". Один шахівський хлопець, Ївженя Іван, з природи удався вайлакуватий, незграбний, з себе русявий, понурий; коли не глянь — все повзе з Червоноградської гори, носа в книгу встромивши. Так оте Ївженя знайшло дорогу до міської бібліотеки. А там був каталог. Такий товстий, як найтовща бухгалтерська книга. А в тому каталозі чудеса. Ви тільки вчитайтесь — яке дивне сполучення слів: Кнут. Гамсун. Містерія! До того часу той чудій знав лише одну містерію — Шевченків "Сон". А це, бач, ще одна. Вже саме таке відкриття важило бозна-скільки. А слово Кнут! Ні, все в цій книжці незвичайне. "І я візьму її!" — подумав той шахівський дідько і підвів очі на бібліотекарку.

Завжди там сиділа симпатична червоноградська дама Поліна Михайлівна. На шахівську потороч вона ніколи не звертала жодної уваги: взаємини між ними були суто ділові, отож цілком нормальні. Ну, отож. Підвів очі... І похитнувся. По той бік столу стояла Оксана. І дихала. І всміхалася. Привабна, як казка! Телепень закам'янів, дивився на Оксану, очей звести не міг. Не міг і слова вимовити. З ним ніколи такого ще не траплялося. Вже якось оформив одержання книги і одійшов від столу, намагаючись не хитатися. Та у присінках не витримав, до стіни прихилився. І почув, як Поліна Михайлівна сказала Оксані: "Ну, хіба ж так можна! Ти ж його убила на смерть!" А та відповіла: "Та хіба ж я могла подумати! Отакий вовкулака!..."

Ми з юним другом спинилися на пероні. З гарного пасажирського салатого вагона ще виходили люди. Начебто вже всі вийшли. Та ось на площадку вийшов ще один пасажир. Жінка.

24 Сліпучої червоноградської вроди. Це була Оксана. На пероні одразу засяяла люстра на тисячу свічок. Стало далеко видно. Стало багато видно. Тільки не колишньому шахівському вовкулаці. У нього замерехтіло в очах, і він скис. Похитнувся. Єдине, чого йому вистачило в ту мить, — це хоробрости, запхнувши в гортань язика, пробубоніти: "Доброго вечора..." Вона здивовано глянула, і не знати було з гієрогліфів на її чудовому лобі — пізнала вона його чи ні. Певне, ні, хоч пустила на лице згідну усмішку ввічливости, які завжди мають в запасі наші червоноградські Євині доньки. Бо хоч усмішка грала, а в очах напружено бився здогад — де вона його бачила? Може б, і пригадала, та на пероні з'явився новий персонаж — червоноградський візник, всіма знаний Стешенко. Ще здалеку забачивши Оксану, він загукав:

— Оце так зустріч! Здрастуй, Оксанко! А я як знав! Все мене щось підштовхує: іди та й іди на перон! А це тут ти! Ну, здрастуй, серденько! Де твоя валіза?.. Ах, Боже мій! Яка зустріч, яка зустріч!

Натовп роздався перед Оксаною. За нею слідом рушив Стешенко. Вона ще раз скосила погляд у мій бік. І на божественнім чолі її не відбилосся нічого. Бідолашний колишній шахівський вовкулака був побитий вдруге і тепер уже назавжди.

Щоб розігнать меланхолію, я й собі подався до візників, з якими у мене точилася півгодинна суперечка: скільки з мене взяти — карбованець чи п'ятнадцять. Я стояв за карбованець, вони ж гуртом за п'ятнадцять. Як?.. Їхати через Берестову?! Та ще й через греблю?! Та там же з обох боків греблі луг чорними стінами чорніє. А в тому лузі болота, твань, драговиння і чорт болотяний. На ріжках у нього ліхтарики. Присвітить він тими ліхтариками запізнілому мандрівникові, коли того лиха година в луг занесе серед ночі, та й заведе в свою чортову пастку. Ступне туди людина — і одразу в драговиння по пояс. Хоче видряпатися — так куди! Хоче вистрибнути — та ще глибше вгрузне. Зрозуміє, куди вскочила, та й почне кричати: "Каравул! Хто в Бога вірує, рятуйте!" Шахівка тут таки одразу ж за лугом. Чують люди, хрестяться, гомонять між собою: "От бачите, ще одно заманила нечиста сила, щоб її Господь спопелив!" Проклянуть отак, а в луг ніхто й не подума поткнути — які вночі жарти із чортом!

Трохи підрісши і вилюднівши, я зрозумів, що є чорти охоронці драговиння і кальних безодень болотяних, а є й інші. Наприклад, є охоронці мостів. Ці, як відомо, живуть під мостами. Під мостом через Берестову — теж. Та цього я напевне

ствердити не можу, хоч і робив належні експерименти. Вчився я в Червонограді на другій зміні. Додому ходив увечері і навіть пізно увечері. За роки навчання, може, з півсотню разів спускався під міст. Та в ті літа чорти вже, видно, на Берестовій під мостом не водились. Чи, може, не наважувались являтися мені, бо я сам був, як казали шахівські дівчата, за чорта страшніший!

Серед візників у Червонограді був такий собі дядько Трирог, щось гірше за самого чорта, бо той мав лише два роги. Де з'являвся Трирог, там Гриць Безп'ятий шанобливо уступався з дороги.

Отож ми зустрілися, і між нами почалася така розмова.

ТРИРОГ. То, кажете, вас до Шахівки? А знаєте, скільки це верст! Чи й у п'ятнадцять вберете! Ні, п'ятнадцять карбованців і ні копійки менше!

Я. Коли правду сказати, дядьку Трироже, то п'ятнадцять не п'ятнадцять, а всі тридцять верст буде! Судіть самі! Від вокзалу до залізничного мосту — п'ять верст, від залізничного мосту до Тридцятого млина, колись млина Кричевського, — п'ять верст; від Тридцятого млина до моста через Берестову — п'ять верст; від моста до греблі, що іде через луг, — п'ять верст; від греблі до Шахівки — ну, а всього буде не більше як півтори-дві верстви...

ТРИРОГ. Е-е-е, то ви б так і казали! А скажіть, звідки ви знаєте, що я Трирог?

Я. Або й так не видно?

ТРИРОГ. Е-е-е! Отак би й з самого початку. А до слова сказавши, чий ви будете?

Сенченків у Шахівці жило чималенько, та й не поодинокі, а кущами. А в кожному кущі траплялося чоловіка по десять. Ось куш діда Олександра Терентійовича. Десять чоловік з синами і дочками до розкущення. Коли ж усі дочки повиходили заміж, а сини поженилися, то цей куш розіп'яв своє гілля на пів-Шахівки.

Або куш баби Ївги. Сім дочок, один син. До розкущення. А як розкущилися, то тільки дивіться та слухайте! Явдоха вийшла заміж у Добреньку; Наталка — в Попівку; Палажка — в Токарівку; Домаха — на Зелений Клин; Ганна вийшла заміж за парубка з Добреньки, що згодом на Кубані опинилася. І звідти писали листи до брата Юхима і невістки Палажки у Шахівку.

Писала так. "Сяду я за стіл, беру перо в руки, пишу письмо од скуки, беру перо золотее, пишу письмо дорогее своєму рідному братикові. Лети мій листок із Запада на Восток, лети не звивайсь, нікому в руки не давайсь, а дайся тому, хто рідний серцю мому. Здрастуй, дорогий брате Юхиме, дорога невісточко

26 Палазю, дорогі племінники Веклушко, Іванчику, Костянтині і Галочко! Ми всі, слава Богу, здорові, чого і вам бажаємо од Господа-Бога. Чоловік мій Федір ще шкандибає, а дідові Онікійові вже не шкандибати, царство йому небесне: упав з гарби, від того й помер. А в дочки Параски пропасниця, а в дочки Хими пропасниця, сина Павла чеченці були вбили, то насилу видужав, а я, бредучи через річки по каменю, ногу вломила; спасибі Ахмедові-костоправу — гарно зумів зв'язати кістку, що й з жнивами упоралася; то на одному коліні від снопа до снопа перелазила, то сидьма пересувалася. Ой братику мій, як же й тяжко доводилось! Піт очі застеляє, нога мов у вогні, а в'язати треба, бо хто ж зробить за мене!"

То оця Ганна тільки п'ята в бабиному Ївжиному кущі, а ще Оксана і Марфа.

Оксана нікуди не виходила, так у Шахівці і залишилася. А Марфа вийшла заміж у Роживівку, там-таки на Червоноградщині, а як повдовіла, найнялася спочатку наймичкою, а далі й жінкою до вдівця Михайла Михайловича в Кобзівку на готових синів і на готову землю, а було тієї землі вп'ятеро більш, ніж в усіх шахівських сенченківських кущах — п'ятдесят десятин. Він був бородатий і дикий. У солдатах йому давали об'їжджати необ'їжджених коней, і він їх "ухоркував", доводив до того, що, забачивши його, тварина починала скидати шкурою, дрижати. Як він пишався цим! Був не скупий на вирази, і вони були енергійні й святенницькі; наймитів і супостатів любив провчати "святим кулаком по нечестивій пиці".

І тітку Марфу провчав — ремінними віжками. Спочатку бив, даючи волю їй ховатись під піл, далі волю одбирав, валив на землю, прищемлював косу до порога дверима і учив далі уже зневолю. Вона починала благати: "Ой, Михайле-голубчику, не бий, не катуй! Буду ноги мити і юшку пити!" Байдуже, зривав одяжину і червоні пасмуги присипав дрібненькою сіллю. Неприємну одливав водою. І знову бив. Своє ремесло знав. А стомившись, милостиво дозволяв жінці стягати з себе чоботи і дивився, як вона ноги мила і юшку пила.

Напровесні, коли зволожений сніг починав жовкнути, в Шахівці збирався ярмарок, веселий, гучний; скільки людей наїжджало із сусідніх сіл! А циганів!

Вулиця ломиться від народу, на вигоні не протовпишся! Риплять і гупають, упавши, наші блаженські ворота, чути тупіт коней, дике "тпру!" розтинає повітря. І вже на порозі Михайло Михайлович. За ним тітка Марфа. Вони будуть ночувати у нас.

Розсівшись на півстолу, він буде розповідати про те, як ухоркував коней, як приборкував тітку Марфу, а ми, і тітка Марфа також, будемо сидіти і слухати його оповіді. І, дивна річ, мені не так жаль було тітки Марфи, як тих бідолашних, безсловесних, катованим ним коней! Сиджу, було, як не на печі, то на припічку, слухаю і думаю, як таку безодню дикої злоби може вмістити в собі людина! Після його від'їзду наша мама відчиняла двері у сніи, клала на гарячу покришку грудочку ладану й обкурювала хату, щоб вигнати моторошний дух гостя.

А тітка Наталка, що вийшла заміж у Попівку, лежала печалю на моєму серці. Панько, чоловік, ударив її гарячою хлібиною в живіт, і вона померла разом з ненародженим моїм двоюрідним братом чи, може, сестрою.

І в серці не вшухає біль за другого двоюрідного брата Івана. Цей витримав подорож з батьками на Кубань і на Амур з його обітованим Зеленим Клином. Смерть наздогнала його уже дома, в голодний рік на дорозі з Вербівки у Червоноград, куди він вирушив у пошуках хліба. Було йому сімнадцять років.

Так ось оцеї сенченківський куш розповзся по всьому білому світу і поза білим світом. А другий, що йшов від прикорня Олександра Терентійовича, не залишав Шахівки, тут і зеленів, та ще й як!

Перечекавши терпляче мою павзу, Трирог сказав:

— Коли мова про куші, то з якого ж ви родом самі? Сенченків я декого знаю. Робив і на залізниці, і в Кричевського в млині з Андрієм Сенченком і з Савкою, хай їм чорт! Там, у тій Шахівці, не люди живуть — нелюди! А до Савки з Андрієм до пари ще й Кит Архип, Юрко. Викрутити кому руку чи ногу — на це вони мастаки! А Трохим Кодацький! А Грицько Полянський! А той Савка! Йому на страшному суді чорти кістки в можирях трошитимуть!

Трирог мав зуба на Савку. Якось у суботу забилися, чи знесе Савка два п'ятипудові лантухи з борошном на другий поверх млина. "Як поставиш чвертку — знесу!" — відказав Савка. Трирог погодився і програв. А скупий був! Чвертка коштувала двадцять чотири копійки! Розсердився, сказав: "Не поспішай облизуватися. Ось поламаю тобі ребра, тоді видно буде, хто кому чвертку поставить". Взаялися боротися. Савка якось необережно притис Трирога, а в того ліве ребро й трісь! Про це вся Шахівка, весь Низ говорили, підсміюючися.

Я. Савка мені дядьком доводиться, дядьку Трироже! Та й Андрій...

ТРИРОГ. Е-е-е! Правду кажеш? Дуже приємно! А то: тридцять верст! Чи й три буде. Ні, певне, не буде! З півтори, не більше! Андрій теж птиця! Тоді ще по півтори копійки з чувала платили. Годилося за день сто двадцять чувалів набити, а Андрій взяв та й набив сто п'ятдесят! Два двадцять п'ять за день вигнав! Два двадцять п'ять! То вже після по копійці з чвертю цідили. Ну ж мукобої були — орли! То кажу — на карбованець діла. Сідайте. А мій Іван в люди вийшов. Старший над усіма водофонами в місті. А ви ж?

Я. В газетах пишу.

ТРИРОГ. В газетах пишете? Е-е-е! Це не так щоб погано, не так щоб і добре. Більш навіть — ні к чортовій матері! Та куди ото ти мостишся?! Аджє ж сказав — в таку далечінь не поїду. П'ятнадцять карбованців! Никають скрізь, видивляються, а потім фейлетоном тебе у газеті! А дзуськи! Тридцять кілометрів! Двадцять карбованців!

Тут обізвалися й інші візники.

ВІЗНИК ПЕТРЕНКО. А Савку я знаю. У того справді такса така: постав чвертку — знесе десять пудів хоч і на третій поверх. Та й Андрій теж. Зміряли його хлопці: два з половиною аршини заввишки, два з половиною завширшки, а ваги — п'ять пудів виважив, як добрянський пан Петро Іванович Коваленко. Тільки в Андрія потуга, а в цього жир. Е, що там казати! А щодо Шахівки, то туди, звісно, двадцять п'ять кілометрів. Світ не близький. Ні, тридцять карбованців і Бог з вами!

До Шахівки з вокзалу справді півтора кілометри, і я дійшов туди за двадцять хвилин.

(Продовження буде).

РОЗПОВІДЬ ПРО БАЧЕНЕ І ПЕРЕЖИТЕ

(РОЗДІЛ З КНИГИ)

Анатоль Радигін

Коли з металічним гуркотом захряснулися за моєю спиною автоматичні двері Володимирської тюрми, здавалося, що разом з тюремним одягом і карцерним брудом там для мене лишилося все, що оточувало мене довгих десять років. Але скоро я переконався, що ще довго тюремні звички, чужі долі, падіння і злети, ворожнеча і дружба будуть супроводити мене невідступно. Так солдат-фронтвик бачить життя через проріз прицілу чи сітку артилерійської панорами і ділить людей за жорстокими законами окопного братства.

Такою звичною спадщиною цих десяти років стала для мене українська мова. Мої єврейські й російські друзі часто посміхаються, помічаючи, наскільки моя мова насичена українізмами. Я навіть зважуюся співати українські пісні.

І не диво. З перших кроків за колючку мордовських таборів і до виходу на волю через оковані залізом важкі двері Володимирського централу українська мова супроводила мене скрізь і всюди. Я не пам'ятаю жодної камери у Володимирі, де не було б хоч одного "сусіди" з Полтави чи Вінниці, з Гуцульщини чи Львівщини... Широкими граблями прогребла російсько-чекістська імперія Україну й зібрала на мордовських болотах усіх сміливих і завзятих, усіх інтелігентних і вільнодумних, хто підніс голос чи руку на трижди проклятого старшого "брата"...

Я не можу укласти бодай якусь подобу великої й кривавої історії українців у мордовських таборах. Мені не вдасться скласти найпростішої статистичної чи соціологічної таблиці, я не зможу схопити ніякої кореляції між людьми й подіями, мужністю й зрадою, мудрістю й відьомством, тому що життя кожної людини взагалі і життя кожного українця за цією смугою відчуження — це майже завжди одіссея, повна мук і надій, і

майже кожна варта роману, поеми чи прокляття. Я ні на мить не забуваю, що історія мого народу й історія українського народу, коли їм траплялося перетинатися, лишала немало темних плям у долях обох народів... Я не можу не пам'ятати, що більшість українців, у тому числі й найшляхетніших, за вірою, традиціями і під впливом особистої трагедії вважають мій народ чужим, навіть ворожим. У моєму народі це почуття має достатньо широку взаємність... Я не філософ і не дипломат. Ми одержуємо історію з рук батьків і, навіть переробляючи її, розуміємо, що нові закони не мають зворотної сили. У нас подібні цілі — прагнення здобути батьківщину. У нас спільний ворог.

Просто не можна жити в Мордовії і бути далеким від України.

Нема політичних таборів без українців. Нема російської імперії без українців. Нема боротьби за російську історію чи проти неї без українських героїв, мучеників, без українських зрадників. І коли з сусідньої камери голос, що задихається і хрипить, вигукує: "Хлопці, передайте на волю, що я вмер за вільну Україну!", і коли у вкрадливо-єзуїтському монолозі чекіста з блакитними налічками раптом прорветься знайоме українське "ль", раптом відчуєш дихання тисячолітньої нації, яка любить і ненавидить, бунтує і сподівається, зраджує й катує, нічого не забуває і творить чудові пісні.

Я лише недавно знайшов батьківщину. Я довго жив з українцями плече до плеча, ділив з ними карцерну пайку й останню крихту махорки. Я зрозумів їх незнищиму жадобу батьківщини. Я зрозумів їхню правду і пробачаю їм ті нотки й мотиви неправди, які звучали подеколи в їх словах і ділах.

Зона, велетенський загін для людей, — кипіла. Хтось кудись поспішав, хтось сидів, обклавшись товстими науковими книжками, хтось біг до кочегарні з закуреним чефир-баком на довгому дротяному держаку, хтось писав чи в сотий раз перечитував листа, а з віддаленого, пустельного кута зони, де збилося 70-80 чоловіка найрізноманітнішого віку, найвідміннішого минулого (і, мабуть, ніяк не подібного майбутнього) розливалися, злітаючи й завмираючи голоси хору. Чудова пісня. Українська пісня.

Обличчя людей незвичайні. Це не професійна капеля однаково байдужих, обфращених співаків; цей спів не був подібний на узгоджений гук товариства напідпитку, на

втомлений, завчений спів солдатів на муштрі. Схвильовані, заглиблені в спів обличчя, відчужені очі — це був не спів, це була якась молитва, схвильована приналежність до чогось незрівняно вищого, ніж просто спів. Хтось з моїх знайомих, російський акордеоніст, хотів пристати до цієї приголомшливої музики. Перебираючи клявіші, підхоплюючи мелодію, він почав наближатися до цієї капелі. Його ніхто не прогнав. Але зустріли поглядами здивування й невдоволення. В інших випадках цього хлопця приймали й вітали ці ж українці. Тепер він був чужий.

Не мені говорити про стилістичні висоти Шевченка, Франка чи Лесі. Треба жити й дихати українською мовою, українською поезією, українською радістю і болем, щоб насмілитися про це говорити. Мені ясне тільки одне: не було в ті часи по всій імперії більшого громадянина, більшого борця і більшого мученика від Шевченка. І, можливо, Міцкевича.

У тісній, смердючій камері потьминської пересилки ходив по нарах з кута в кут невеликий на зріст здоров'як Славко Лесів і цілу ніч безупинно читав Шевченка. Напам'ять, надхненно, побожно...

"Катерина" і "Тризна", псалми й поеми, гнівні й ніжні. Мало хто з росіян так знає і так любить Пушкіна.

Роман Семенюк обурювався, як погодилися американські прогресисти звести пам'ятник Кобзареві поруч з пам'ятником Пушкіна. "Як можна, — бунтувався він, — кріпак, страдник і мученик — поруч з царедворцем і шовіністом!" Я не погодився з Романом, але, як знати, можливо, і його правда, можливо, російському й українському геніям ліпше стояти в різних місцях?..

За таборовою колючкою — закони голодної дресури. Перший-ліпший паросток, першу-ліпшу бадилину буряка, картоплі чи кропу церberi виривають швидко й невмолимо. Тільки їм дозволено вирішувати, нагодований чи голодний ляже сьогодні в'язень на свої нари...

— Квіти? Прошу дуже! — це навіть корисне, це створює святкове, пишне, пристойне покривало для проклятої землі, що від краю до краю — одна суцільна могила.

Можна — значить, можна. Риється в цій землі старий, сивоусий, кульгавий стрілець, так уже битий і стріляний, що навіть у більшовиків не вистачило злоти послати його на каторжну працю. Пориється. Постоїть. Примружиться, знову

схилиться. А приходять травень, і на його клюмбі раптом розпускається з строкатих квітів портрет Кобзаря. І помічаєш, що зморшки його, і вуса, і вся втомлена постать чимось схожа на цього замученого садівника.

Довго радяться чекісти, витоптати чи ні, скосити чи залишити? Не зважилися. І цвіте перед баракком Тарас Григорович, доки не розвезуть його онуків і правнуків по інших бараках і по інших могилах.

Можна і не знати української мови...

У таборівій бібліотеці серед підшивок *Правды, Известий*, оперетково пишної *України*, серед іншої звичної кривди раптом впадає в око світла смуга: *Вісті з України*. Чудово! Спочатку думається: "Канада? Ну й хлопці, як зухвало! Не тільки дістати й принести, а й покласти на загальний стіл закордонну газету!". Але один лише погляд на наголовки — і все стає ясным. Навіть кївські й львівські квіслінги не зважаються на таку одверту лжу, на таке підсолоджене вихваляння, на таку безсоромну догідливість. Не зрозуміти їм, що якби й було щось на сьогоднішній Україні світле й радісне, щось горде й чесне, то не завдяки, а в с у п е р е ч турботам і пильності "старшого брата". І ніколи не буде прощене, і обов'язково буде покаране. Рано чи пізно. Кожен поетичний рядок, кожен надхненний мазок, кожне сміливе слово чи шляхетне діло може бути сказане й зроблене лише через недогляд пильної сторожі. Особливо гірко, коли цей сторож говорить мовою батьків і по вечорах натягає вишивану сорочку.

Країна прихованого болю і давно виплаканих сліз не пробачить вам, видавці *Вістей з України*, газети, яку вороги української свободи, не боячися, кладуть на тюремний стіл!

Серед моїх знайомих знаходяться люди, цілком поважні, висококультурні, достатньо історично грамотні, які все ж відмовляють українському народові природне право на свободу, право вершити власні подвиги і власні помилки. Вони вважають, що тристалітнє поневолення виробило в українців, навіть у найталановитіших і найученіших, тільки два полярні комплекси: затяту, сліпу й безпощадну ненависть, або ж безнастанні рабські оглядання на московського чиновника чи командира; і обидва ці

комплекси остаточно й назавжди виключають розумну й тверезу державність.

Я ніколи не сидів разом з покійним М. М. Сорокою. Я тільки чув про нього і про його життя від сусідів по камерах, яким випало на долю спілкуватися з ним. Серед них були різні люди: такі, що люблять Україну, байдужі до неї, ті, що її ненавидять, але я не пам'ятаю нікого, хто насмівся б сказати погане слово про Михайла Сороку. Говорили про нього тільки з пошаною й щирим захопленням. В його присутності не можна було замислити підлоту, гидко висловитися, виявити слабкість. Ця людина жила й пішла з життя героїчно, як лицар, спокійно, як учений, світло, як святий, гідно, як державний діяч. Своїм життям і своєю смертю він назавжди й остаточно відповів моїм опонентам і скептикам. Він міг бути прикрасою кожної держави, міг створити кожну державність. Я вірю, що прийде час, коли при його імені будуть вставати і стоятимуть мовчазно й урочисто, як встають американці при імені Вашингтона, угорці при імені Кошута, євреї при імені Герцля.

Мир прахові його!

У сірому таборовому натовпі вирізнялися дві категорії, помітно відмінні від однаково безфарбних облич, безфарбних рухів, безфарбних бушлатів. Одні — це кримінальні злочинці, що правдами й неправдами потрапили в "наші" табори. Скоцюрблені при кожній погоді, руки в рукавах бушлатів, дивляться з-під лоба. Хижими, меткими, беззвучними тінями вони металися у таборових присмерках, як кажани, зловісні, загрозливі, невловні. Від них трудно сподіватися чогось природного: то вибух безпричинної гістеричної люті, що доходить до різанини, то раптовий напад такої ж гістеричної й метушливої прихильності. Інші — колишні бійці й офіцери УПА, оунівці й непартійні українські патріоти. Вони теж відрізнялися від усіх. Коли раптом у метушливій таборовій масі проходила людина, підтягнута й ладна, спокійна й небагатослівна, виголена, у чистій сорочці й почищеному взутті, у вишукано припасованій арештантській одежі, можна було майже без помилки відгадати її національність, партійність і прапор, під яким вона боролася. Серед українських поліцаїв і донощиків таких людей майже не було. Це були люди, вірні світлій ідеї і раз назавжди даній присязі; багато з них не менше, а часто і більше страждали від холоду й голоду, втратили так багато товаришів на трудних і

кривавих шляхах від Карпат і Ковеля до Караганди й Мордовії. Їх фанатизм доходив до монашої аскези. Більшість з них не курили й не тяглися до спиртного, коли вдавалося його якось роздобути.

Можна схвалювати чи засуджувати справи й долю "Галичини" й "Нахтігалья", але їх останні живі бійці поруч з бійцями УПА були гідні наслідування у витримці, в умінні витримувати страждання, в умінні не опуститися до рівня смердючого голодранця. І я наслідував. Як міг. Бодай зовнішньо. Інтелігентні сноби, які за суперечками про Канта й Фіхте забували сходити до лазні, сміялися з моїх начищених чобіт, називаючи це "хохлацькою фельдфебельщиною". Але я вважав і вважаю, що це не остання ознака внутрішньої сили й самоповаги.

І хай живе ця фельдфебельщина розбитої, але не переможеної армії!

Українці в таборі були всюди. Цікаво спостерігати, що прізвища людей, які вирішували нашу долю, стояли над нашим життям, нашими побаченнями з рідними, листуванням і пакунками, звучали відповідно до їх завдань. Прізвище й нутро людини, яка поралася коло щоденних, чисто таборових, режимно-трудоових справ цього моторошного заповідника, було російське. Майор Агеєв, "моторний", смакун матюкатися, що не визнавав ввічливості навіть на його власну адресу; на російський лад хитрий, він головним чином стикався з кримінальними й півкримінальними. І склад інформаторів, і характер доносів стосувалися в основному пиятик і бійок, наркотиків і педерастії. Треба визнати, що до появи перших ВСХСОН-івців* і після відходу останніх власовців майже не було в нашому таборі в'язня-росіянина, що прийшов би до нас не з кримінальних таборів... Я не кажу, що всі вони були негідниками чи непорядними людьми. Багато з них варті найвищої хвали і найсвітлішої пам'яті... Одначе, в кримінальних таборах кількість російських людей набагато перевищує їх нормальну статистичну питому вагу в населенні СРСР. У політичних таборах навпаки. Це свідчить не про явну непорядність першої-ліпшої російської людини, а про її внутрішню готовість визнати імперську сутність держави, в якій вона пригноблена сама і не менше від іншої, але номінально й

* ВСХСОН — Всеросійський соціально-християнський союз оборони народу.

офіційно вважається "старшим братом", і "російським солдатом", і тисячкратно оплаканим "руським мужиком". Її самолюбство тішить і те, що патентований розбійник не забуває піднести за неї келих "у першу чергу". Кримінальники воювали з Агєєвим і... любили Агєєва.

З куди тоншим, але ламким, менш організованим прошарком вів боротьбу Йоффе, євреї (його нехитрий помічник, лйтенант Корнель теж був євреї). Йоффе опинився в становищі цілком незвичайному. Це становище доводило його майже до гістерики. Він хапав за гудзик кожного таборового єврея, у тому числі й мене, і в десятий раз оголошував, що він утратив родину за другої світової війни, що він вважає не тільки суспільним, але й особистим обов'язком карати людей, що перебували під час війни по той бік нічиєї землі... Але він наразився на зовсім одверту ненависть з боку євреїв, "відсоток" яких у політичних таборах виявився нечувано високим. Йому "давали носака" зверху й знизу. На моїх очах Агєєв дозволяв собі спрямовані проти нього антисемітські вихватки, його ображали кримінальники і зневажали євреї. Євреї говорили йому, що він зрадник єврейського народу і його запал не тільки подібний, а й є прямим продовженням гестапівських акцій. Йоффе, борсався, сохнув на очах, аж поки цього "месника" врешті не перевели командувати табором кримінальників. Там, ставши перед грабіжниками й насильниками, він, можливо, перестав відчувати муки роздвоєння особистости.

Зате долею людей, про яких я тепер говорю, людей, яких трудно залякати і ще трудніше звести з розуму, піклувалися "фахівці", що говорили по-українському без акценту. Капітан Круть, капітан Гаращенко, капітан Русин. Я пам'ятаю, як капітан Гаращенко сидів у колі колишніх партизанів, і зовнішньо витворювався ідилічний образок: спартанці й атенці, закінчивши війну, згадують про взаємні звитяги й взаємні помилки... Мигав сліпучий набір великих і малих ударів, малих і більших сутичок, утеч і переслідувань, і тільки досвідчене око могло зауважити, що це не дружня розмова "утомлених лицарів", а довголітній жорстокий поєдинок, що почався давно і не закінчився по цей день: випадково кинута подробиця, не до речі згадане прізвище — і знову кричать газети повідомлення "з залі суду", і знову люди, що самі давно забули своє воєнне минуле, зникають з родин, знову з таборів забирають на етап; тих, що відбули 15, 17, 20 років у неволі, — на суд. І "заля вітає апльодисментами" кару на смерть.

Не знати, на який гачок може клюнути закомплексований інтелігент, не знати, куди піде юнак-марксист, що мріє відіпрати кров на марксистському прапорі, але люди, у чийх руках уже була антирадянська зброя, завжди були й будуть найнебезпечніші.

Я не скоро пробачу це своєму другові. Це була його похибка, не знати, чим продиктована. Можливо, бажанням тільки самому бути причасним при цікавих зустрічах і шляхетних ділах, можливо, — легковажністю. Чи це не те саме... За кілька днів після мого звільнення ми спільно сиділи у великому дружньому товаристві, за пишно обставленим столом, від чого я давно відвик, у теплі, в атмосфері привітності, квітів і жіночих посмішок. І раптом — телефонний дзвінок. Короткий діалог, кілька малозрозумілих фраз, до яких у цій хаті звикли і про зміст яких допитуватися не належить... Друг заметався по кімнаті, вириваючи з ваз квіти, укладаючи букет. Я питально підніс брови. "Так так, треба зустріти й супроводити одну даму", — відповів він майже неухажно.

Він зустрів і супроводив. А я про це не знав. Він зустрів на одному московському дворі і супроводив на інший двіречь пані Зарицьку — Катерину Зарицьку, жінку-легенду, багатолітню узницю Володимирської тюрми.

У тюрмі її примушували працювати в пральні й виводили на роботу трохи раніше, ніж нашу теслярську бригаду. І отак, під вигуки сторожі, ми вивалювалися на асфальтовий двір перед третім корпусом, і всі, як на команду, підносили очі. На вікно пральні. Там уже стояла вона — напівсива висока жінка, стояла, не усміхаючися, і вітала нас. І всі, українці й литовці, євреї й росіяни, молдавани й вірмени, салютували їй. Одні знімали кашкети, інші брали під козирок... І все мовчки. Конвоїри кожного разу бачили цей мовчазний ритуал, але мовчали. Бож тиші не порушувано.

Я був у Володимирі шість років з десяти. Три роки виходив на роботу з цих дверей, і три роки, кожного ранку, під весняним сонцем чи в похмурі зимові присмерки, у вузькому вікні, як образ Незламної, стояла жінка, зустрічаючи й проводжаючи нас.

А я не зустрів і не проводжав... Я не скоро пробачу це своєму другові.

І безнастанно суперечки. Солідні й поверхові, наукові й мрякобісні, глузливі й слізні.

Хтось там оголошує, що не було більшої помилки, як ворожнеча мельниківців і бандерівців, що погубила стільки чудових хлопців, яких потім так бракувало для оборони від справжнього ворога. А інші йому відповідають, що мельниківці самі винні, а треті — що бандерівці перші почали.

Хтось там заявляє, що поляки ще відповідатимуть на холмсько-перемиський рахунок, а йому відповідають, що це та ж таки московська кістка, аби ніколи не помирилися глупі українці з тупими поляками і нагадують про Трансильванію, Гітлера й румунів з угорцями...

Хтось там зідхає, що на Україні вибито й знищено все національне, що спалені архіви й знищені рукописи; що за кордоном завжди шанували і донині більше шанують українських корифеїв і виходнів з України, а в Києві і Львові держава стало підтримувати бездарних версифікаторів і бездушних малярів; що з затятістю, гідною ліпшого застосування, утримують на Україні кінематографію на пишному й багатому, але дурному й лубковому рівні. А до нього огризуються, що і в такому спотвореному вигляді українське мистецтво було, є й буде вище московського, у якого навіть найліпші автори — і ті вихованці й годіванці інших народів. А на Україні тільки своє, і, як недавно довели богослови й лінгвісти, Адам і Єва говорили українською мовою... І це не в жарт.

Хтось там сперечається, доводячи, що Коліївщина належить не до звитяжної, а до розбійницької історії українського народу і що вона — не найсвітліша в ній пляма. А йому відповідають, що в історії України не було темних плям і не поділяється ні селянська, ні козацька героїка на звитяжну й розбійницьку, а що стосується жидів — то так їм і треба...

Хтось там захищає благословення Шептицького хлопцям, що йшли під німецькі прапори, захищає уміло, доводить з числами в руках, що в добу авіації й танкових армій повалити владу московської імперії самою звитягою неможливо, що Гітлери прийдуть і підуть, а Україна залишиться. Йому відповідають так само ж докладно і так само пристрасно, що треба було раніше думати і менше годувати російську армію сержантами й маршалами, бо ще й не знати, хто більше спричинив сліз — українці у Гітлера за три роки чи українці в російському війську за триста з чимось років...

Суперечки, суперечки... Про минуле й майбутнє. Про

помилки й зради. Про звитяги оспіваних і звитяги забутих. І все про те саме, про те саме. Про Україну.

Людина працює. Після вісьмох годин гуркоту молотків і вищання пил у тюремній майстерні, у галасливій камері на шістнадцять осіб, під вистуки доміно, під стогони радіо, в махорковому диму, під тьмяною лямпочкою, скорчившись на горішніх нарах, людина працює.

Я не розуміюся на тонкощах структурної лінгвістики, на потребі й своєчасності тієї чи іншої мовознавчої праці, але не можна не дивуватися й не перейнятися пошаною до праці цієї людини, бачивши бодай здалеку її записи. Систематика, зміна шрифтів, таблиці й графіки, списки й словники. Коли береш у руки ці зошити, мимоволі здивуєшся разючій любові до праці. Навіть у діловому затишку вченого кабінету не кожному вдасться створити все це в зошиті. А йому доводилося носити свій зошит за пазухою, при обшуках ховати в незбагненно вузьких тайниках. І виглядає цей зошит, як чисто переписаний варіант дисертації, її можна відразу ж видавати в цьому рукописному вигляді. Людина відривається іноді від роботи, кличе очима, подає листа. Ще в одному пощастило цій людині, хоч ніби й безтактно вважати щасливим в'язня, що відбуває другий строк, не знати якого за чергою вироку. Почастило йому і в тому, що всі ці роки чекає на нього жінка, яка вміє писати такі листи... Мужність і вірність, підтримка і зрозуміння — цього за гроші не купиш і під церквою не випросиш. Це — справжнє: листи Ніни Строкатої Святославові Караванському.

Іноді серед робочого дня Караванський розстилає на підлозі майстерні лист фанери, лягає на нього і мовчки думає, дивлячись у стелю. До кожного іншого негайно кинулися б наглядачі — від Караванського відчепилися вже багато років тому. Вони знають: крикнеш — не злякається; загрозиш — усміхнеться. Але не підведеться і цим лише дасть "поганій" приклад іншим.

Про що він думає? Хто його знає. Про це дізнаються та й надрукують у закордонних українських виданнях. Це будуть вірші. Можливо, публіцистика.

Але одного разу це не вдалося. Коли я вдруге приїхав до Володимира, Святослав сидів уже сам, під слідством, у камері напроти. І коли обидві "кормушки" наших камер відкривалися одночасно, що найсуворіше заборонене, а все ж таки трапляється, я бачив, як він ходить по камері оголений до пояса

у ті холодні дні, коли ми не знімали з плечей бушлатів. Його фізичний гарт був не менший, ніж духова витривалість. Потім нас розвели в різні корпуси, а ще пізніше всі камери обійшли начальники і, не приховуючи зловтіхи, оповістили всім про новий вирок Караванському. Тепер, одягнутий у смугасту каторжну одягу, він не міг, навіть випадково, зустрітися з нами. Його кинули в камери, де переважають випадкові люди, у більшості своїй — кримінальні злочинці. Це найгірше, що можна було вигадати для літератора й наукового робітника. Можна витримати й лишити за собою голод і судилище, можна працювати в галасі й махорковому смороді. Стократ важче день і ніч бути оточеним розізненими й озвірілими від голоду півлюдьми, задиривою й агресивною ненавистю, войовничим невіглаством людей, які наперед записують у число ворогів кожного, хто причетний до культури й науки, і при всій своїй тваринній сутності добре засвоїли пропагандистську абетку: про зловорожих українців-зрадників і простодушних, ображених у своїй "беззахисності", у своїй "довірливості" російських мужичків. Нічого жорстокішого й образливішого не змогли вигадати для цієї людини.

■

Обговорюється все. І перший з'їзд слов'янофілів, і угорський націоналізм, що не допустив українців на барикади в 1848 році, і польська "пиха", що стільки разів перешкодила українцям і їм самим скинути чуже ярмо, і доля Скоропадського, і ідеологія Винниченка, і помилки Петлюри, і загибель генерала Шухевича...

Мені не доводилося сидіти з Юрієм Шухевичем, але як М. М. Сорока був учителем і патріярхом, так Ю. Шухевич був товаришем і супутником: товаришем — розумним і щиро-сердим, супутником — щедрим і невтомним. Так говорили всі, кому доводилося ділити з ним камеру і барак. Поки є такі люди серед нас — чекісти ніколи не доможуться ні цілковитої покори, ні повного одуріння своїх в'язнів.

Ми знали, що син генерала Шухевича, молодий інтелігент і боєць, гідний свого прізвища, ніколи не буде забутий у Москві... І хоч ми знали, що це прийде, усі були ще й ще раз потрясені новим вироком. Ми знали, що його чекає знову: сморід камер і вбогий харч, нерозуміння й ненависть по обидва боки тюремних дверей, безутішне горе його родини.

Але хочеться повторити старе: "Є ще лицарі на Україні!"

Ох, як багато важить і як дорого коштує лист, одержаний за цими стінами! Увечері, після голодної вечері, хоч би й що робили в'язні, хоч би й про що сперечалися, хоч би й якими грами розважалися, — всі чутко прислухаються до брязкоту ключів за дверима. Гуркіт — відкрилося віконце-”кормушка”. Всі зазмерли. Пошта!

Невідомо, хто одержить сьогодні, а кому ще доведеться місяці чекати вістей з дому. Лише одна зовсім молода людина іде до дверей, спокійно і впевнено. Звичайно: ”Дяк”. ”Ще Дяк”. ”Ще раз Дяк”, — по сім, десять, дванадцять ковертів відразу, майже щоденно. Батьки, одинадцять братів і сестер і майже стільки ж племінників обіцяли писати і свою обіцянку виконують. Так уклалося в цій родині. Михайло сідає, розкладає коверти суворо за датами, акуратно і заглиблюється в читання. Спочатку від батьків...

Зате одна людина ходить по камері з добре прихованою, а все ж арештантському окові помітною тугою в очах. І в нього є від кого одержувати листи. Усі знають з фотографій його красуню-жінку і двох синів, надиво гарні й вродливі хлопчаків, такі вже ”українські”, що їх на жарт, не зважаючи на імена, ми називали Остап і Андрій. А листів дедалі менше. І ходить по камері ця втомлена й замучена людина, яка, проте, ніколи не нарікає, і складає ночами гіркі й гнівні вірші. Гнівні — про ворогів і зрадників своєї батьківщини, гіркі — про свої особисті втрати.

Я ледве два тижні прожив спільно з Зіновієм Красівським. Його висока культура, його стриманий гумор, його широкі знання і безпомилковий такт у складних звивинах ”середкамерної дипломатії” переможуть, зворушать кожного. Я зустрів людей, для яких п'ятдесятграмова грань може стати фатальною. Втрата лише одної восьмушки фунта хліба перетворює ще вчора розумних та інтелігентних людей на розлючених і винахідливих хижаків. А ця людина голодує. Голодує і лишається такою, як була вчора, рік тому, п'ять років тому. Вона смертельно хвора, і навіть ті ”ласощі”, на подобу макаронної баланди, видача яких вважається святом для виголоднілих людей, — її не зворушують... Його шлунок, що безнастанно кривавить, його втрачені на каторзі зуби позбавляють його можливості скористатися й цим засобом, щоб вижити.

І от поруч з ним, навколо нього швидко групується дві категорії душ, виявляються дві людські сутності. Одні, хитрі, як шакали, рвуться до нього, домагаються права сидіти з ним в

одній камері і паразитувати на його стражданнях і хворобі: поїдати, замість нього, те, що він неспроможний з'їсти. І інші, ті, що часто далеко від нього, кочуючи по інших камерах і корпусах, роками не бачивши Зенка навіть з віддалі, ні на хвилину не забувають про нього, вишукують безліч засобів, безліч найхитріших шляхів, щоб якось передати зібрану для нього з своїх скупих пайок жменьку цукру або білий сухар. Іноді через десятки рук предовгими шляхами мандрує цей братерський дарунок — ворочок з поживілим цукром-піском, заки домандрує (а іноді й не домандрує) до адресата...

А в 1972 році, влітку, по камерах, де сиділи українці або й співчутливі їм неукраїнці зроблено пильні обшуки. Шукали віршів. Усі вірші, написані українською мовою, яких не пощастило знищити, були вилучені й "досліджені". Знахідка ця була порожньою формальністю: свого ставлення до катів, до історії й долі України й Росії Зіновій не приховував. Чекісти вирішили не лише приректи цю людину на повільну й голодну смерть, а й кинути тінь на його шляхетну душу. Його відправили у дім божевільних. На другому корпусі, якраз перед моїм звільненням, Зіновію вдалося розповісти мені, і він просив це переказати на волі, що під час зловісної судової комедії він вимагав від катів у білих халатах і блакитних погонах нового процесу, відкритої відповідальності за свою віршовану публіцистику. Він готовий був захищати й коментувати кожен рядок перед яким хочете літературним, історичним чи медичним ареопагом. Даремно. Вони чудово знають ціну цим віршам. Чудово знають їх правду й силу. Саме тому чесного патріота й великого поета кинули в одну камеру з маніяками й параноїками, хоч і ми, і вони чудово знали, що Зіновій Красівський — душевно найздоровіша серед нас людина.

Він просив мене, щоб його голос був почутий вільними українцями. Я вважаю за честь донести його до вас!

(Закінчення буде)

ДИПТИХ НА МИСТЕЦЬКІ ТЕМИ

Іван Кошелівець

ЧАСТИНА ПЕРША

Джорджо Вазарі як мистець Ренесансу був людиною свого часу, тобто — універсальною (uomo universale); був малярем-портретистом і вправним у фресковому малярстві (його фрески можна бачити у Залі п'ятисот фльорентійського Палаццо веккіо), не чужа йому була скульптура (за його проектом побудована у Санта Кроче гробниця Мікель-Анджельо). Був ще Вазарі й будівничим: скрім палаців по містах Тоскани, його роботи славетний музей Уффіці в Фльоренції. Одначе у всіх цих мистецтвах він не дорівнював мистцям Ренесансу першого ряду (чого, до речі, був свідомий і сам: рідке явище для вельми амбітних людей того часу), і ледве чи його ім'я, поза фаховими студіями з історії мистецтва, не губилося б серед безлічі майстрів Ренесансу, якби ще не один його фах: Вазарі був і письменником, і тут за ним беззастережна першість. Надрукувавши в 1550 році книжку *Le vite de più eccellenti pittori, scultori ed architetti* (*Життя найславетніших малярів, скульпторів і архітектів*), він став першим істориком мистецтва доби Ренесансу і саме цим твором увічнив своє ім'я. Звичайно, відтоді розуміння історії мистецтва значно змінилося, виробилося уважніше ставлення до точности подаваних фактів і значно ускладнилися їх інтерпретація, але й попри це літературним стилем, багатством цікавих подробиць, ще живих на час Вазарі, і фактів (хай часом і не дуже точно подаваних) усуміш з анекдотами цей твір забезпечив собі почесне місце серед клясичних джерел з історії мистецтва.

Згадка про Вазарі була мені до слова, бо йому ми завдячуємо і термін *Ренесанс*. Щоправда, треба було цілих триста років, щоб його італійське *Rinascita* набуло загального поширення у подобі французького — *Renaissance*. Це сталося після появи французького перекладу його книжки в 1840 році.

Від цієї дати термін ренесанс вживається стосовно до мистецтва у найрізноманітніших значеннях: на означення доби італійського Відродження з його периферійними виявами по інших країнах Заходу і в тих випадках, коли мова йде про піднесення мистецтва по добі викликаного якимись причинами занепаду. У нас утвердилося говорити про відродження української літератури на початку 19 віку чи про розстріляне відродження (термін Юрія Лавріненка) двадцятих років цього століття. Нам просто важко було б обходитися без цього терміну, бо він відповідає природі мистецтва, яке наче б відроджується кожного разу і в зміні стилів: коли один стиль вичерпується (часто вживають такий термін) чи перероджується в інший (як Ренесанс у барокко), тобто так або так на зміну одному стилеві приходять другий.

Така зміна відбувається звичайно в гострих суперечках. Мистець іде попереду і провіщає нове, ще не відчуте іншими. Трапляються при цьому цікаві речі, які з часом забуваються і потім здаються дивовижними, а то й неймовірними. Не так то вже й давно європейці були байдужі до пейзажу, просто не помічали його. За твердженням дуже цікавого англійського дослідника історії мистецтва Гомбріча (Е. Н. Gombrich), навчили їх милуватися пейзажем два мистці — Ніколя Пуссен і Кльод Льоррен; той же дослідник запевняє, що впливові цих двох мистців ми завдячуємо таке загальновідоме тепер явище, як англійський парк.*

Своїм звичаєм загал консервативніший і виявляє упередженість проти нового. Тут теж типові історії, які з бігом часу здаються анекдотичними. Сьогодні ніхто не сумнівається у високих якостях малярства імпресіоністів. Їх твори в більшості своїй ульоквані по музеях, а як трапляється, що якийсь з них з'являється в продажу, за нього платять щонайменше шести-, а то й семизначні суми. Не те було за життя імпресіоністів. Часом вони малювали позиченими фарбами, а іноді було й не до фарб — треба було позичати хліба. А що говорила критика? Ось нотатка про другу виставку імпресіоністів (1876) у газеті *Figaro*:

”Вулиці Пельтьє не щастить, — писав рецензент. — Після пожежі опери оце нова катастрофа в тому самому кварталі. У Дюран-Рюеля відкрито виставку, про яку кажуть, ніби вона малярська. Сумирний перехожий, приваблений прапорами, що

* Людям, які хотіли б ознайомитися з природою й історією мистецтва, не маючи на це багато часу, раджу книжку названого автора, найкращу з відомих мені для такого випадку. Не можу подати її назви в оригіналі, бо користувався перекладом. По нашому вона звучала б так: *Мистецтво і його історія*.

прикрашають фасад, заходить, і перед його пойнятими жахом очима відкривається моторошне видовище: п'ять чи шість божевільних, серед них одна жінка, гурт нещасних, одержимих безумством й амбіцією, зійшлися тут виставити свої твори. Є люди, які душаються від сміху перед цими речами. Щодо мене, то мені стискалося серце. Ці так звані майстри називають себе непримиренними, іпресіоністами; вони беруть полотно, фарбу й пензель, кидають навмання кілька мазків і підписуються... І цю купу незугарних речей виставляють перед публікою, не замислюючися над фатальними наслідками, що з цього можуть постати! Учора на вулиці Ле Пельтьє заарештовано одного бідаку, який, вийшовши з виставки, кусав перехожих..." І далі все в цьому дусі. Це не поодинокий, а один з багатьох, більш або менш відомих, випадків опору новому в мистецтві. Чи не виглядатимуть за якийсь час отак анахронічно й тиради, яких не бракує сьогодні проти модерного мистецтва? Не виключене.

Але треба глянути й на інший бік медалі. Своєю чергою мистці, провісники нового стилю, з природи речі, бувають несправедливі супроти своїх попередників, і тут ґрунт для іншої крайности. Той же Вазарі вважав усе, що було до Ренесансу в Італії, — спустошенням мистецтва. Дослівно так висловлювався.

Так періодично витворюється конфлікт між мистцями й оточенням, у якому конфлікті, як бачимо з прикладу, висловлюються, не конче тримаючися делікатних форм.

Так є й за нашого часу, а то ще й більш заплутано, ніж будь-коли раніше. Можливо, це нам тільки здається, бо ми перебуваємо в самому процесі мистецьких перетворень і не можемо подивитися на них збоку, з дистанції часу, яка поволі ставить усі речі на свої місця.

Усе ж мені здається, що непорозуміння навколо мистецтва в нашу добу особливо складні. На це можна назвати бодай дві причини. Перша це — неймовірне прискорення процесу. Якщо Ренесанс тривав яких двісті років, а його історики, щоб схопити його генезу, беруть куди більше, бо за звичаєм починають розмову з Джотто, щоб шойно за сто років дійти до першого загальноновизнаного маляра Ренесансу Мазаччо, то вже на початку нашого століття для кубізму вистачило яких двох десятків років. А в наші дні пішло таке розвільнення, що взагалі годі встежити за поп-, оп-, топарт (здається, я їх правильно називаю, але певно не всі, є вже щось нове?). На їх вік часом вистачає одного року. Можливо, така їх і вартість.

Друга причина на розгубленість сучасного глядача перед

мистецьким твором — це факт, що під мистця сьогодні легко маскується шарлатан. Відтоді, як набуло поширення безпредметне (чи абстрактне) малярство, — малювати може кожен, навіть не утруднюючи себе засвоєнням малярської техніки. Це не вислів зневаги до абстрактного, лише констатація факту: хай спробує простий смертний, ходячи по виставках і салонах, утямити, хто майстер, а хто шарлатан?

Як реагує цей простий смертний? Його реакцію можна висловити в трьох варіантах. Один чесно признається в своїй розгубленості і або заявляє: "Я в сучасному мистецтві нічого не розумію", або категорично його заперечує. Але це одне й те саме. Тут він виходить з гри і далі нас не цікавить. Другий, навпаки, стільки ж не розуміючи, як і перший, соромиться признатися в своєму невігластві, удає, що розуміє модерне мистецтво і симулює захоплення ним. Третього я лише назву, але теж лишу його за кадром, бо в пляні цієї статті він нас не цікавить: це той, хто дійсно розуміється і має свої більш чи менш безпомилкові критерії, щоб відрізнити справжнє від підробки. Але варто повернутися до другого.

Удаючи (чи вмовивши в себе), що розуміється на модерному мистецтві, він опиняється в полоні одного з двох забобонів: або фальшивого уявлення про всемогутність прогресу, або просто моди. Недавно мені трапилося розмовляти з одним молодим, але вже визначним ученим у ділянці математики, який, коли зайшла мова про модерне мистецтво, висловив беззастережне його схвалення, сказавши дослівно так: "Що ж, я обійшов весь Ватиканський музей і Лювр і не побачив жодної картини, яку хотів би мати в себе в хаті". Це — мода. У власному світі вченого на мистецтво, мабуть, не лишилося місця, але він не від того, щоб удекорувати своє помешкання за останньою модою, і звідси його схвалення того, що найновіше в мистецтві. Так само, як він змінить і застарілі меблі іншими, найновішого крою.

З тим, хто прикладає мірку прогресу до мистецтва, по суті те саме; у нього лише дещо довша стежка. Бувши в полоні прогресу, він думає: що новіше (про мистецтво звичайно говорять — модерніше), то краще. Як автомобіль випуску 1973 року кращий від зробленого в 1953. Далі варіант прогресу утотожнюється з варіантом моди.

Помилка тут у тому, що поняття прогресу не прикладається за аналогією з технікою до мистецтва. Воно не досконалиться по прямій угору. Як би так було, тоді Канова мав би перевершити Мікель-Анджельо. Проте, хоч і який він досконалий у техніці, до Мікель-Анджельо йому далеко. А як узяти більшу дистанцію:

наскільки наш Кость Бульдин мав би бути досконаліший від Фідія?

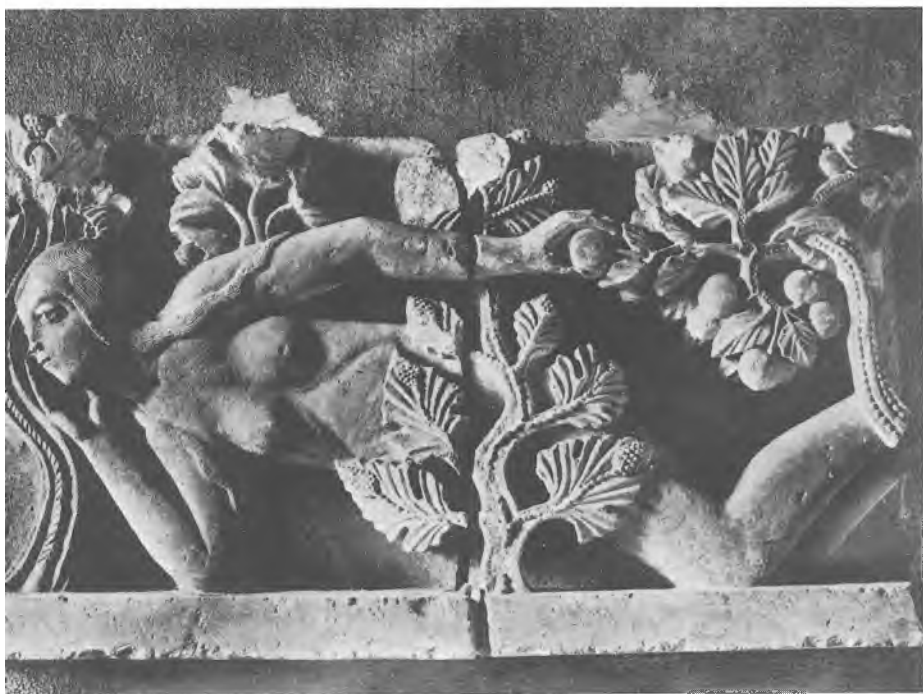
На жаль — власне, не на жаль, а на щастя, — така прямо-лінійність мистецтву не властива. Тільки в советчині, там, де мистецтво угроблюють, десятиліттями умовляють в себе, що вони перевершили все, що було перед ними, і безнастанно прогресують далі, щодня перевершуючи самі себе.

Лінія розвитку, власне не розвитку, а тривання в часі, мистецтва інша. Воно наче б відроджується кожного разу в новому стилі. Кожний стиль має свої можливості, очевидно, не однакові: в одному більші, в іншому — менші. Але в кожному стилі доходить до вершинних утворів, що мають свої питоменості, визначені особливостями стилю, які не можна просто порівнювати з такими ж досягненнями в іншому стилі. Те, що одному суб'єктивно здається кращим у Ренесансі, ніж у барокко, чи навпаки, — не може бути дуже певним критерієм. Приступність музеїв й історія мистецтва навчили цінувати в кожному стилі своє і, головне, розуміти, що поява нового стилю не знецінює попереднього.

Ця свідомість відносно недавнього часу, і нічого дивного в тому, що Вазарі, добрий знавець мистецтва свого часу, був несправедливий до своїх попередників, коли вважав, що в італійському мистецтві до Ренесансу була пустка. Так він оцінював попереднє йому романське мистецтво, особливо ж готику, що прийшла до Італії з варварського світу — з-за Альп.

Прошу читача уважно придивитися до двох репродукцій з катедри 12 віку в м. Отен (Бургундія). В історії мистецтва це дуже відомі шедеври романського стилю, але я їх подаю тому, що на сторінках українських видань вони досі, здається, не були репродуковані. Перша з них — це капітель, на якому зображена сценка з подорожі трьох царів, що вибралися поклонитися новонародженому Христові. Вони ще в дорозі, лягли перепочити. Але вже зійшла Віфлеємська зоря, і янгол, припавши на коліно біля ліжка, будить царів. Хай не вводить в оману техніка, тут вона виглядає примітивно, але техніка в мистецтві не є чинником вирішальним. У порівнянні з тим же Кановою різьбар цього капітелю — партач. Але з мистецького погляду він великий майстер, супроти якого Канова тільки добрий ремісник. Треба лише уважно й не поспішаючи придивитися до твору, як цього вимагає мистецтво у всіх без винятку випадках. Зверніть увагу, скільки надхненної віри випромінює цей наївно з нашого погляду зроблений образок. І скільки винахідливості: щоб бачилося, що це царі, вони сплять у коронах; янгол легенько дотикається

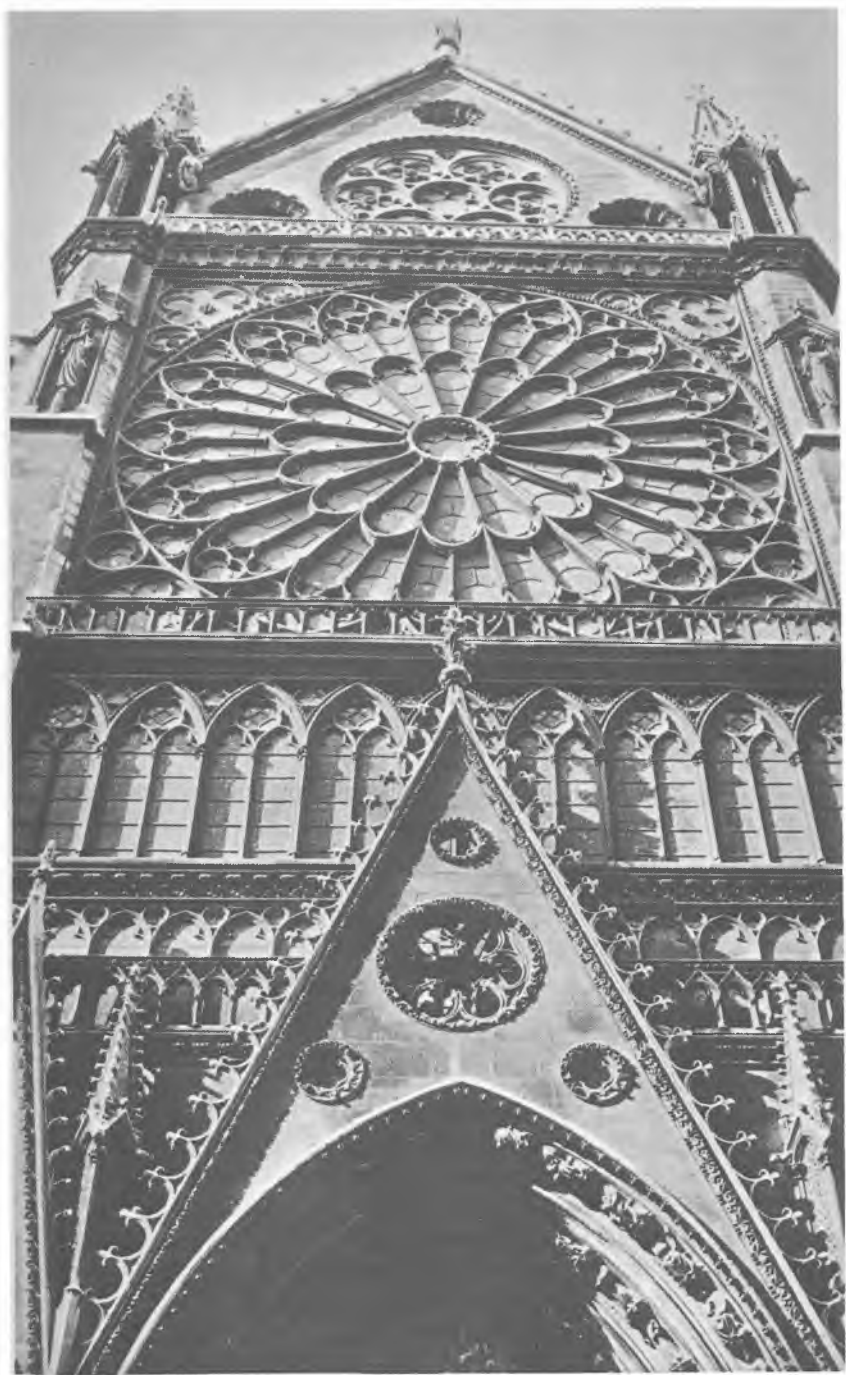

одним пальцем руки першого, і той уже розплющив око, а ті два ще сплять. Шойно Ренесанс відкрив закон перспективи, романське мистецтво її не знало, і зовсім у його природі невідомий майстер приліпив зорю за кілька сантиметрів від янголового пальця; не тільки з браку місця, а й не знав, як створити враження віддалі. І це аж ніяк не заважає милуватися мистецьким твором. Чому? Проста таємниця мистецтва: мистець зумів втілити в образ свою душу, і ми його розуміємо, незалежно від доби й техніки, яка його добі притаманна. Наївність автора, який і не думав, що мистецтвом можна уславитися (тому й не лишив нащадкам свого імені), тільки посилює чар його утвору. Він втілив в образ свою душу і свій час, щире віру середньовічної людини в таємницю народження Христа.

На другій репродукції знаменита *Єва* з того ж Отену. Що ця, кам'яна плита набула справді всесвітньої слави, може свідчити такий деталь: коли я років десять тому оглянув її в музеї Ролена, японський скульптор копіював її для токійського музею. Заощаджу читачеві тлумачення цієї скульптури: вистачає вдивитися в композицію й ритм ліній, щоб упізнати в ній неповторність мистецького шедедру.

Ще яскравіший приклад з готикою. Філіппо Брунеллескі, перший архітект Ренесансу, малий на зріст і непоказний на вигляд, як свідчить Вазарі, був людиною безумовно геніяльною. Відомий він тим, що зумів звести найбільшу на той час баню Фльорентійського собору: технічне завдання, яке його сучасникам здавалося нерозв'язним. Але тривала його слава в іншому: він був творцем канонів ренесансової архітектури. Захопившись античними зразками, Брунеллескі, удвох з Донателльо, пішов з Фльоренції до Риму студіювати руїни античних споруд. Ще раз Вазарі:

”По тому, як Донателльо повернувся до Фльоренції, Філіппо лишився в Римі сам, де ще з більшим завзяттям, ніж раніше, досліджував рештки старовинних будівель, невтомно продовжуючи студії. Так не знав він спокою, аж поки понакреслював усі типи старих будівель: круглі, чотирикутні, восьмикутні, базиліки, водогони, лазні, арки, колізеї, амфітеатри і найрізноманітніші храми з цегли, на яких він простежив, як вони пов'язані й поскріплювані, і одночасно, як вони зведені в склепіннях. Він понакреслював усі способи перекроїв, заклинь і зазублень, а, помітивши, що у всіх круглих каменях знизу є діра, відкрив, що вона була призначена для заліза, яке ми називаємо кліщами, що стягують каміння. Він відновив цей винахід і

запровадив у вжиток. Він був тим, хто розрізнув дорійський, корінтський і йонійський типи будови і ці студії провадив так пильно, що спроможний був в уяві побачити перед собою Рим, як він стояв перед тим, заки був зруйнований”.

Весь цей труд був на те, щоб відродити техніку будівництва старої Греції й Риму. А що повернення до тієї техніки було неможливе, з студій Брунеллескі вийшло щось нове — те, що називається архітектурним стилем Ренесансу.

Відкриття Брунеллескі було справді геніальне, бож, поминаючи чисто зовнішні відміни, будівництво протрималося на його принципах цілих п'ятсот років. Зневажену ренесансовцями готику забули, та вона, незалежно від впливів Ренесансу, на час Брунеллескі сама була в занепаді з інших причин.

Щойно у 18 віці, коли вже брався на силі історичний підхід до мистецтва, почали роздивлятися, що готику зневажено несправедливо. На сьогодні про неї є велика кількість студій, зібрано багато фактів і дат, а проте багато таємниць готики — лишаються таємницями. І це природне: щось містичне, загадкове є в самій істоті цього стилю; вистачає подивитися на монументальні споруди готичних соборів, що височать над містами, які часто так і залишилися від середньовіччя до нашого часу малими. Як ці малі громади спромоглися на такі велетенські споруди, яких не здолали б звести сьогодні?

Звичайно, коли говорять про готику, називають передусім її відміну від романського стилю в переході від півкруглого склепіння до стрільчастого (оживального), що означає не тільки зорову відмінність, а й зовсім новий супроти романського технічний принцип, який, поминаючи технічні деталі, дозволив будувати стрункий каркас з каменю, що несе основне навантаження, даючи можливість по всій площі стін між опорами різати великі вікна. Так нова техніка породила високе мистецтво вітражу, без якого годі було б собі уявляти готику. З другого боку, цей новий принцип дав змогу тягнути склепіння вгору до такої височини, що, наприклад, у катедрі Бове висота хору сягає понад 48 метрів: під цим склепінням може вміститися сучасний 15-поверховий будинок. Ритмічні ряди колон, що пучками зносяться вгору і розгалужуються в склепінні плетивом нервюр, створюють враження невагомости.

Згадуючи про загадковість готики, я мав на увазі низку питань, на які трудно знайти відповідь. Передусім: звідки взялися майстри-будівничі, які винайшли техніку побудови каркасу з каменю, бож металевих конструкцій на той час не

знали? Але загадка не тільки в цьому. Як пізніше Італія для Ренесансу, так у 12-13 ст. Франція була батьківщиною готики. Беручи чисто матеріальні й фінансові можливості: звідки країна, яка на той час ледве чи мала п'ятнадцять мільйонів населення, могла одночасно будувати таку кількість монументальних споруд? Протягом століття від 1150 до 1250 року у Франції було в будові сто п'ятдесят церковних будівель, серед яких десятки таких вимірів, як катедри в Шартрі, Парижі, Реймсі, Ам'єні, Руані. Звісно, багато з них будувалися з перервами, але в Шартрі, місті на кілька тисяч населення, катедра, як вона тепер стоїть, була готова від 1194 до 1220 року — за двадцять шість років.

Питання на цьому далеко не кінчаються. На ще одній репродукції один з найчистіших зразків клясичної готики — північна фасада катедри Нотр-Дам у Парижі. Чудова гармонія ліній, здійснена головне філігранною обробкою каменю. При одночасній побудові півтори сотні отаких споруд скільки треба було вправних робітників отак різьбити камінь? Роза вгорі виглядає, як мереживна стилізована квітка. Аж неймовірним здається, що вона вицизельована з каменю, і це при розмірах, що в окремих катедрах досягають дванадцяти метрів у діаметрі! Отже, скільки треба було мати майстрів до обробки каменю, якщо не забувати, що кожна катедра має тисячі скульптур високої майстерності?

(Катедра в Шартрі серед святинь християнського світу посідає особливе місце, і я завжди повертаю до неї в подорожі, навіть як для цього треба дещо видовжити маршрут: щоб пережити ще раз враження від цього чуда, створеного людськими руками. Одного разу ми поверталися з довгої подорожі. Уже на кінцевому етапі перед Парижем зупинилися в Шартрі. Хоч ми були втомлені всім баченим у довгій подорожі і мій супутник був людиною вельми опанованою, не схильною виявляти свої почуття назовні, — він, зайшовши до катедри, достоту занімів у подиві і, як тепер мені здається, не проронив жодного слова, доки ми й вийшли з неї, бо годі передати словами те, що він відчував. Зупинившись перед образом чорної Мадонни, він, наче не свідомий того, що робить, витягнув з кишені жменю монет й опустив їх до карнавки. Це була найширша жертва на Божий храм, яку мені довелося в житті бачити).

Готика незаперечно найоригінальніший архітектурний стиль Заходу, створений з таким надхненням і повнотою вислову божественного, якого не досягало церковне будівництво ні до, ні після неї. Людина навіть у наш час, коли, за влучним виразом Ортегі-і-Гассета, віра в Бога десь складена на горищах душі,

заходячи до готичної катедри, забуває про цей світ і, вся перейнята неземною красою, опиняється в візії небесного, яку вичарували й поставили на землю невідомі майстри готики.

Геній Брунеллескі поклав початок чомусь зовсім новому після готики. Хоч він сам же й побудував кілька церковних споруд і слідом за ним будувало так багато інших, це вже був стиль, придатний не так для будівництва церков, як палаців. Готика з цього боку лишилася неперевершеною.

Я заговорився про давнє і боюся, що читач здивується, пощо стільки говорення про "несезонні" речі. А певно ще знайдуться опоненти, які захвилюються, чи не маскує автор за цим усім негацию модерного мистецтва? Ні. Тут сказане тільки те, що сказане, і не треба в ньому шукати прихованого змісту. Що ж стосується "несезонности", то маю скромну надію, що сказане тут піде на користь математикові, про якого була мова попереду. Може, й не тільки йому, бо багато хто, зачарований прогресом, думає, що й у мистецтві, як на автомобільному ринку: що новіше, то краще. Цих людей чарує магія модерности, що саме з себе не було б зле, якби модерне у них не було однозначне з екстравагантним. Світ мистецтва безмежний по горизонталі й по вертикалі, у глибину тисячоліть, і вельми багатий той, хто вмів по-справжньому глибину бачити.

Оце й усе, що автор хотів сказати. А ще: це ніби вступ до другої частини диптиху, яка буде в іншому числі.

ХАРКІВ, ХАРКІВ... (III)

УРИВКИ З КНИГИ ПРО МІСТА І ЛЮДЕЙ УКРАЇНИ

Олександр Семененко

ВОГНІ СЦЕНИ

Виборний: ... А що се таке: театр, город чи містечко?

Петро: Ні, се не город і не містечко, а в городі вистроєний великий будинок, туди ввечері з'їжджаються пани і сходяться всякі люди, хто заплатити може, і дивляться на комедію...

Возний: Комедія, сиріч лицедійство.

I. Котляревський (1819 р.).

Кажуть, що театр потроху вмирає. Не думаю. Театральність є могутня стихія і просякає життя з давніх часів людства. Міняються форми, а театральність у житті зостанеться, широка її палітра — від релігійних процесій починаючи і аж до політичних клоунів на іншому далекому кінці, — усе театр. Наполеон навіть казав, що найбільші актори не на сцені.

Тепер доба телевізії й радіо, а я ще належу до покоління театралів. Сцена, живі голоси ваблять мене більше, як екран.

Мій батько, як був молодим в Одесі, бачив великих італійців Томазо Сальвіні, Ернесто Россі. Я з дитинства від нього чув ці імена. Це був відгомін великої слави далеких сцен, що долітав до дитини в українській провінції.

Молодість моєї мами, трудна, нерадісна молодість в Одесі була освітлена образами української сцени. Вони довго жили в її пам'яті, коли вона вже переїхала до Єлисавету. Тоді й актори були ще молоді і видно з усього, то була радісна доба розвитку. Мама любовно розповідала мені, дитині, про Затиркевич, Ліницьку, Саксаганського, Садовського.

Дитиною якихсь сьоми років мене взяли до театру в Єлисаветі. Я мало розумів, але знаю, що то були "Пошилися в

дурні” і грав Кропивницький. З гордістю включаю в свій формуляр театрала цей дитячий спогад про переповнений театр, особливу піднесеність в душній залі і що особливо запам’ятала дитина — надзвичайно м’які інтонації, таку велику простоту, таку природну мову Кропивницького. Потім вже дорослим я зрозумів, яка це тяжка річ — бути простим. Станіславський багато років уже буди зрілим актором довго учився, поки навчився простоти. А мої старші земляки Тобілевичі і Кропивницький здається мали її природжену, як бувають природно поставлені голоси.

Я, певно, хворію на місцевий патріотизм. Але той куток доволі одноманітного степового краю, де я виріс, таки був багатий на театральні таланти. Біля цього Єлисаветграда і сусіднього ”заштатного города” Бобринця вродило їх нівроку. Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський, Садовська-Барілотті — ціла сім’я, а там Кропивницький з племінниками Мар’яненком і Петлященком, добре сопрано Петляш, чув її в Одеській опері, ще ліричне сопрано М. Коваленко — Маріїнський Театр в Петербурзі, велике драматичне сопрано Леоніда Балановська — ”Большой” театр у Москві. Майбутній драматург Винниченко закінчив єлисаветградську гімназію.

Менші фігури, але теж театральні — Онисим Зельманович Суслов (Резников) — симпатичний актор та імпресаріо. Був іще з дружиною, вродливою артисткою Атаманською актор та імпресаріо Колесниченко. Після сезону театральних мандрів по провінції він жив у власному скромному цегляному будинку навпроти нашої гімназії. Розповідали, що в поїзді до Харкова, після гастролів у трупі Колесниченка Кропивницький сварився з Колесниченком в справі розрахунків і, буди скупенький, вмер від розриву серця. Допускаю, що то були провінційні театральні легенди, і не Колесниченко був причиною інфаркту в нашого актора і драматурга.

Коли вже взявся говорити про цю театральну родючість, треба згадати ще про один персонаж. Наші актори почули б себе ніяково в його товаристві і не признали б у ньому колеги. Але театральний стихійний елемент грає скрізь велику роль і з цього уродженця Бобринецької околиці, крім політика, був певно й великий актор на великій революційній сцені.

Саме там, де набиралися стихійної соковитости мови з нашої землі Кропивницький і Карпенко-Карий, який тоді ще був повітовим писарем Тобілевичем — саме там у цій українській глушині родився і виріс добре відомий Лев Троцький.

Я студентом у 1916 році їздив якось за Бобринець і бачив Яновку, де стояв масток і млин Бронштайна. Тоді ще ніхто не знав, що син Давида Бронштайна буде творцем і фельдмаршалом Червоної армії. Місцевість затишна, далека від залізниці і, як пише Троцький про батьків — хазяїни маєтку, доробляючись грошей, не шкодували ні себе, ні своїх робітників.

Рідною мовою малого Льова була українська мова. Нехай це нікого не здивує. Батько його Давид Леонтьєвич говорив українською мовою, а Льова, поки його не повезли до Одеси, російської мови не міг знати і сам признається, що він говорив якоюсь мішаниною, він не думає, що то була чиста українська, але в усякому разі під Бобринцем мовний океан був український.

В Одесі якийсь уже асимільований родич Моня Шпенцер відучував хлопця від української мови і він вступив до реальної школи Св. Павла. У перший день, гордо йдучи до школи в новісенській уніформі і в картузі з гербом, реаліст Льова не чув під собою ніг. Якийсь хлопець з вулиці побачив таку появу, підійшов і плюнув на нього. Троцький у своїй автобіографії пояснює це клясовими почуттями нерівності. Не знаю, що саме в зовнішності новоспеченого реаліста не вподобалося нестриманому грубіяну одеситові, але чимось відштовхнув його і відразив. Думаю тільки, скільки ж то згодом Троцький упакував театральних здібностей у свою особистість, щоб з великим успіхом проявити їх на чутливих слухачах масових революційних сцен. Треба було попрацювати перед дзеркалом і вивчати ролю народного трибуна, щоб від облпльованого мундирчика дійти до будьоновки наркомвоєна.

Отакі несподівані думки спадають у голову, як думаю про театральну родючість мого краю.

*

* *

У Харкові на початку двадцятих років любителів театру легко було спостерігати зміни в театральному житті. Перед революцією Харків мав постійний російський театр антрепризи доброго режисера Н.Н. Синельникова. Існувала певного роду дифузія, постійний обмін артистами з Москвою і Петербургом. Для багатьох акторів досвід у Синельникова був трампліном для роботи в столичних театрах. Столичні актори часто гастролювали у Синельникова.

З революцією стандарт російської театральної культури в Харкові знизився. Публіка змінилася. Частина інтелігенції

емігрувала, багато ентузіастичної до театру молоді поглинула війна, еміграція. Російська або зросійщена інтелігенція в Харкові почувала себе трохи розгубленою. НЕП відродив у них надії на поворот до звичного всеросійського побуту. Знову з'явилися ресторани з "милими" іменами "Медведь" та багато іншого. Зразу оживилася видавнича діяльність московських і ленінградських приватних (поруч з державною продукцією) видавництв і повинь літератури російської і перекладної йшла на Харків. Споживачів було досить серед публіки, яка тепер носила назву совслужачих. Діставши поліпшені харчі, вони хотіли й розваги.

Проте театр російський у Харкові уже не міг піднятися на колишню височінь. Ще з'являлися на сцені відомі імена, ще чарували інколи артисти французької крові Віктор Петіпа, Н. Радін, ще був на сцені дуже талановитий Степан Кузнецов, але видно було, що українська дійсність навіть у формі УРСР пробиває собі дорогу і тут.

Першим з'явився Гнат Юра (знов з Херсонщини — з Александрії), притулювся зі своєю трупкою в колишньому Кафе-Шантані, стіни в дзеркалах — "Вілла Жаткіна" на Харківській Набережній. Грала добре. Мені вподобався він в "Слузі двох панів". Італійський такий Ловчило Труфальдіно, видно не чужий нам характер. Юра грав його граціозно, без хохляцьких хитрощів, з італійською легкістю.

Опера була спочатку приватна — Аксарина. Приїздила немолода, але чудова і прославлена Марія Гай — співала Кармен, показувала нам, що значить темперамент.

Диригував за тих часів в опері Лев Петрович Штайнберг, мила людина, досвідчений музикант.

Був я на першій виставі "Тараса Бульби", він диригував. Урядової помпи не було зовсім; КП(б)У щодо наших культурних розваг мала всеросійський імунітет ввічливої ворожости, але в залі було святково. Національна інтелігенція наповнила залю, навіть я зустрів художника Юхима Михайлова — спеціально з Києва приїхав.

Постала державна опера.

Довго працював у ній цікавий режисер Лапицький, з обновлювачів оперної рутини за часів "Музичної драми" в передреволюційному Петербурзі. Лібретто перекладали наші талановиті поети і переклади були часто далеко кращі, ніж старі ремісничі російські.

Цікавий випадок стався з прославленим російським тенором емігрантом Димітрієм Смирновим. Він приїхав з-за кордону на гастролі. Звичайна річ, одна з його найкращих популярних

партій була партія герцога в "Ріголетто". Йому запропонували вивчити партію українською мовою. Він відмовився співати, пропонував по-італійському. Наркомос дотримав принципу українізації і вистава "Ріголетто" не відбулася. Смирнов дав тільки концерт, де проспівав свій репертуар російською мовою. Про це теперішній автор виданої недавно історії Харківської опери не знає. Він пише, що Смирнов нібито співав у спектаклі.

Якось гастролював прекрасний баритон з Москви Головін. Він співав по-українському. Пам'ятаю, в "Аїди" в сцені Амонасро на березі Ніла він має подати: "Аїди батько — етіопський цар". А зі сцени лунає його соковите, але з тяжким, тяжезним рязанським акцентом: "Аїди батька, ефіопскай царь".

Хоч і з акцентом, а ніби таки по-нашому.

І все в порядку.

Один з улюблених московських тенорів, прем'єр "Большого" театру принадний і талановитий Л. В. Собінов приїхав теж на гастролі до нас в другій половині 1927 року.

Два роки перед тим він співав у Києві і там уже починалося переведення оперового репертуару на українську мову.

Легко собі уявити, російський мішанин і русотяп огинався і в опері. У нього завжди є аргументи проти українського слова. Він досі готовий реготатися на анекдоти з 1917 року: як перекласти по-українському російську команду "на-караул" (на позір), (хоча що в ній російського?). Ха-ха, по-українському це буде: залізяку на пузяку геп.

Л. В. Собінов, родом з Ярославля на Волзі, людина солідної культури, майстер вокалу і сцени, не потребував комусь приподоблюватися.

Ніхто не чекав і не просив у нього рекомендації для української мови в оперовому репертуарі. Він познайомився з українським текстом прославленої своєї партії Льюенґріна в опері Вагнера. Про це він писав: "Коли я одержав переклад "Льюенґріна" на українську мову, сів за рояль і проспівав знамените звернення до Лебедя, я мимоволі голосно сказав: "Та це ж звучить зовсім по-італійському — гарно, звучно, благородно, поетично".

Легкість і музичність нашої мови полонили його і в перекладі партії Ленського в "Євгенії Онєгіні" Чайковського. Мало хто з людей російської культури не відчує, як втрачають пушкінські строфи перекладені на якусь іншу мову. А Собінов полюбив особливо переклад "Куда, куда вы удалились" — "О, де ж ви, де розвіялися снами" — арії перед поединком. Він часто

співав цю арію по-українському в домашньому оточенні, наприклад, своєму другові, артистові В. І. Качалову.

Це захоплення не було продиктоване ніякими тактичними маневрами політики "старшого брата". Воно було щирим сприйняттям великого співака, про якого Качалов сказав над свіжою могилою Собінова: "Його життя було прекрасне, як пісня і його пісня була прекрасна, як життя".

Слухаючи Собінова в Харківській опері, можна було спостерігати, як збагачує оперовий текст його досконала українська дикція. Згадую про це, бо не всі, ах, не всі наші співаки, співаючи українською мовою, доносили до слухача мовні чари українського тексту. Не треба соромитися — можна і треба вчитися у московської талановитої людини, як треба показувати красу нашої музичної мови.

Три великих оперових театри, що існували перед революцією в Києві, Одесі і Харкові, черпали повними пригорщами артистичний персонал з території України. Солостів, хори, оркестри давала подостатком наша земля з її віковою співочою культурою. Підготовним ступенем часто були церковні хори. Широкою течією вливалися також талановиті представники музичности і співучости українського єврейства.

Київська опера, особливо, була в щасливому становищі щодо багатства голосів перед революцією. Першорядні українські голосові таланти часто переходили з неї на столичну російську сцену до тодішніх імператорських театрів і не поверталися на українську сцену.

За мого життя в Харкові хочу відзначити дещо з тих вражень, що про них не згадується в офіційних історіях.

Одна така українка з'явилася на концертних естрадах Харкова в 1929 році. Лідія Яківна Липковська, гімназистка з Кам'яця Подільського, зробила велику кар'єру на оперовій сцені. Тепер вона приїхала на гастролі з еміграції із-за кордону. Коли вона виступала в Харкові, допитливі дами вираховували, скільки їй може бути років. У своїх сорокових роках, що ще не дійшли до п'ятдесятки, вона була ще тою самою Липковською, з українськими темними і теплими очима, яку знали великі сцени Петербургу, Парижу, Нью-Йорку.

Її виступи перед советською публікою були і святкові, і тріумфальні.

В Одеському театрі вона співала при освітлених люстрах у тій чарівній залі, яка чула багатьох великих італійців, серед малинового оксамиту крісел і лож.

У Харкові вона співала і в інтимній залі бібліотеки імени Короленка, власне читальній залі, хоч і приготовленій для концертів, але серед невидимих за стіною сотень полиць, заставлених книгами. Співала і в незугарному величезному, — ніби якийсь Колізей на березі Лопані — театрі імени Шевченка, перебудованому колись із цирку Мусурі. Скрізь було свято і від співу і від самої присутності талановитої і гарної артистки.

На публіку діяли чари жіночости, чари української жінки. Ми їх у гаморі життя часто не помічаємо, хоч вони навколо нас і забарвлюють наше життя. У Липковської ці природні риси були яскраво освітлені її винятковим театральним хистом.

Її сценічні можливості були широкі. Я чув колись її Розіну в "Севільському цирюльнику" — мереживо лукавства, кокетства і жіночої краси.

У Харкові вона пропонувала співати українською мовою Снігуроньку в опері Римського-Корсакова. Дирекція опери не погодилась. Харків не побачив дівочої чистоти і ніжності її сценічного казкового образу.

І вона співала тільки в концертах. Найбільший успіх мали не ті обов'язкові для кожної серйозної співачки кольоратурного сопрана речі великого оперового репертуару. З малих речей романсової літератури вона робила шедеври.

Українка Липковська, яка все життя, своє сценічне життя провела поза Україною, мала тільки "Соловейко" Заремби для української публіки. В цій пісні оте соловейкове "тьох-тьох" досі стоїть у моїй пам'яті. В нього вміла артистка вкласти те, що найдорожче в музиці і в людському голосі: і радість, і елегійний сум людського життя, подані в нюансах соловейкового співу.

Я порадив якось їй включити в програму Степового "О, де ж ти згинув, рідний краю" й емігрантка-співачка перед переповненими залами співала цю пісню журби за рідним краєм.

Вона вернулася до Франції. Під час румунської окупації, артистка приїхала до Одеси уже стара, навчала співу; це вже був початок епілога. Вмерла вона у Франції після другої війни.

Революція й еміграція перервали дальший розвиток цієї надзвичайно обдарованої українки. Ми в Харкові кінця двадцятих років бачили тільки сліпучі блиски, тільки частину її творчої особистости.

Виступи Липковської — не тільки спогад театрала. Я бачив тріумф таланту і жіночих чарів, принаду не тільки голосу, а всієї істоти цього радісного, небуденного створіння української землі.

Опанас Карпович Саксаганський вибрав собі таке театральне ім'я, бо його мати походила з місцевости Саксагань, де й річка Саксагань, доплив Інгула. Можливо, що талант усім Тобілевичам дала їхня мати, звичайна наша жінка — мати і господиня; відомо тільки, що вона мала прекрасний голос. Якось, коли співала їхня сестра Садовська-Барілотті, брати Саксаганський і Садовський стояли за кулісами, слухали і плакали. Вона своїм голосом нагадувала їм покійну матір.

Вродливий був мужчина Саксаганський. Євдокія Іванівна Балановська, мати артистки Л. Балановської знала його ще реалістом в Єлисаветграді і також про це згадувала. Пам'ятала його, як він вийшов з реального училища і гуляв собі Дворцовою вулицею з гірлигою, виламаною десь у Городському саду. Пам'ятала, як грав у аматорських спектаклях. Потім був офіцером. Великі в нього були блакитні очі, прямий ніс, офіцерська постава і велика грація в рухах.

Артист Московського Художнього Театру Л. М. Леонідов, родом одесит, бував гімназистом у середині 80-их років на спектаклях трупи Кропивницького. "Всі вони були знамениті актори, я б сказав, європейського, світового масштабу. Ансамблі, прекрасно поставлені народні сцени, залізна дисципліна".

Про Саксаганського: "Бувало, вийде на сцену, і ніби стає світліше, яскравіше. На очах у мене сльози радості від його таланту. Перед тобою геніяльний актор."

Я знаю, що коли Степан Кузнецов, сам актор високого калібру, бачив Саксаганського в ролі Харка Доїжджачого в "Паливоді XVII століття", дивувався, захоплювався і завжди повторював:

— Як це він робить! Як це він робить!

В 1916 році я бачив його Харка в Одесі. Такі речі побачиш раз у житті. Про цю роль можна написати томи. А трупа грала в маленькому театрику "Гармонія" в Овчинниковському переулку і нас, публіки, здебільшого "свідомих", було не багато.

Тепер в Україні появляються книги про Саксаганського. Період двадцятих років у них причесано, підмазано — ну, звичайно, була увага уряду, титул, квартира. А справді цей талант був одсунутий, занедбаний, коли говорити правду. Не було для нього постійного театру, він останні понад десяток років, коли ще міг багато дати, очолити школу — мусів тільки доживати. Перечитайте його листування з другорядним актором

Левом Сабініним про можливості роботи, про те, щоб грати десь разом і видно, що він був не в пошані в новій владі.

Становище в житті здобували театр Юри і театр Курбаса, завойовували майже порожнє місце.

Наш культурний розвиток знає багато перерв через історичні умови. І в театрі ми мали такі зриви.

В Москві і Петербурзі недоторканими залишилися всі ресурси традиційних театрів, головне "імператорських". Новатори працювали з успіхом, із підтримкою режиму: Мейерхольд, Таїров. Але вироблена роками багата театральна традиція, не пошкоджена, продовжувала існувати. Московський Малий, ленінградський Александрінський театри й інші перейшли в советську дійсність незмінні.

У нас же наш традиційний, реалістичний (дехто із своїх називав його репертуар етнографічним, але він був і історичний і психологічний) театр з великими ще ресурсами десь тинявся "попід тинню". Не зразу випростався Мар'яненко, загинув у засланні його брат Петляшенко, в затінку був Романицький, в еміграції був Садовський, в еміграції артистка з голосом рідкої краси (в сценічній мові) Малиш-Федорець.

На нашій культурі нові хазяїни, де тільки могли, ліпили етикетку — петлюрівщина. І треба було Юрі та Курбасові викручуватися, доводити, кожний своєю театальною мовою, що вони свої, радянські, революційні, не дай Боже не націоналісти! Цього не вимагали від московських і ленінградських театральних стовпів.

Влітку 1924 року Саксаганський, ще повний сил і намірів, мусів грати в літньому театрі "Тіволі" в Харкові. Так, на сцені, де колись дригали ногами шансонетки в дощатій залі, миршавій та сумній!

Старість прийшла не скоро, але й цей прекрасний екземпляр людини, джерело радості і краси мав підкоритися природі.

На початку тридцятих років, у дуже сумному Києві, тоді обласному центрі, ходили поголоски, що в місті вбивають людей — і продають м'ясо на ковбасу. Коли я через деякий час у розмові з одним з кийвських прокурорів у Харкові, у Верховному Суді іронічно і без довір'я згадав про ці чутки, він став серйозний і сказав, що це були не тільки поголоски.

В будинку Саксаганського на Жиланській вулиці, патріархальному старому будинку, наділеному від влади за заслуги, було затишно. Ми прийшли з доктором Варавкою, приятелем Саксаганського, з тих лікарів, що лікують не тільки своїм добрим лікарським досвідом, а й людською теплотою і

розумінням. Господар був веселий, хоч руки в нього трусилися безрадно. Варавка пояснював мені, яка то хвороба, тепер вона відома як Паркінсонівська.

Те, що Саксаганський розповідав при склянці якогось сумнівного чаю, варто було десяти театральних вистав. То була, насамперед не роля, а імпровізація. І які там були перли! Жесту вже не було, не було м'яких, виразних рухів його, часто красно-мовніших за слово. Слово ще було, було ще лице, усмішка, усмішечка великих і досі гарних ясних очей.

Збереглася в пам'яті дрібниця. Ішлося про якийсь жіночий характер. Знаю з дитинства, що є такі жінки і знаю цей вираз: "іду собі підскакую" — моя мама так казала. А як Саксаганський сказав! Він якось перший звук музично розтягнув: "і-і-іду собі", трохи зупинився, ніби підморгнув, але не моргнув: "підскакую". І характер жіночки освітився як прожектором.

У Шаляпіна були такі наголоси, такі павзи, що зробили його безсмертним.

В романі "Два гренадири" (Шумана, слова Г. Гайне) один із двох наполеонівських солдатів, що чвалають Німецькою Землею, вертаючись з московського полону, говорить про старі рани, скорботне серце — про те, що сам імператор у полоні. Якщо він — гренадир помре в дорозі, він просить товариша взяти його тіло з собою і поховати його у Франції. Він каже, що лежатиме струнко в труні, поки заграють сурми. Тоді він встане для останньої паради перед імператором.

У шаляпінському виконанні найбільше вражає, як він одним тільки наголосом показує всю суть.

Воїн француз просить:

*"Возьми мое тело, товарищ,
во Францию, там схорони".*

Оце — "До Франції" в нього звучить безмірною любов'ю, як стогін скорботного серця, зойк намученої душі. Одне це слово освітлює все.

Таким мистецтвом володів і Саксаганський.

* *

*

Якщо Опанас Саксаганський був красень, то його старшого брата М. Садовського можна схарактеризувати — монументальність нашого театру. В ролях українського героїчного репертуару він без патосу, без деклямації, без крику показував, насамперед, природну гідність української людини, її

глибокі коріння, органічне її походження з нашої землі. Він міг втілювати аристократичність кращого типу наших людей — незалежно від соціального стану — чи то гетьмана чи то звичайного хлібороба.

Для цього були в нього й зовнішні дані. Яюсь був я разом з іншим нашим земляком М. В. Левитським — артильним батьком — у театрі, у костюмерній кімнаті Садовського в Києві. Цікаво було дивитися, як помічник тримав за довгий кінець широкий кушак, а Садовський, уже в кунтуші, сап'янових чоботях, обертаючись, вмотувався в пояс.

Тодішня патріотична Україна захоплювалася ним у ролі гетьмана Дорошенка. Останній акт, прощання з Чигирином, і сльози публіки.

*Й ти, Чигирине,
Вірний, Незрадливий,
Й ви порохом окуренії стяги,
Пробитії, пошарпані в боях.
Шуміли ви на славу Дорошенка,
Схиліться ж над ним в останній раз.*

Що ж? Були то сльози сантиментальності? Доба? Романтика? Не знаю. Тільки, мабуть, в драмі Старицької-Черняхівської було щось більше від сантиментальної сльозливості.

Розповідав мені Д. В. Зайців, що в місті Запоріжжі — уже в 1926 році — коли нашу сантиментальність вибивали з нас не театральними набоями, ставили там теж "Гетьмана Дорошенка". Головну ролью грав такий провінційний лев — Лев Сабінін. Садовського, звичайно, тоді не було з нами, він був емігрантом.

Лев Сабінін грав подекуди в стилі добрих старих трагиків, штучно трохи верещав і щось свистіло в зубі, коли він гукав:

*"Ще гетьман я,
І сам піду звідціль".*

Заля була натовкмачена по вінця, переважали студенти місцевого педагогічного технікуму. Ефект у 1926 році в советській провінційній аудиторії був ще більший, як десять років перед тим у Садовського в Києві. Не тільки овації, Д. В. Зайців каже, що втрачали притомність і він сам бачив, як місцева молода єврейка від хвилювання зомліла в театрі.

* *
*

Садовський вернувся на Україну з еміграції. Йому дали змогу виступити в Харкові тільки раз. Театр ім. Франка, тобто група Г. Юри ставила "Ревізора". Ніякої реклами не було, звичайна афіша на стовпах.

Напередодні вистави Садовський ходив по місту, їздив трамваєм. Важким і серйозним поглядом оглядав він вулиці цього нового Харкова.

На центральному майдані міста стояла прямокутна тумба з іржавого заліза, низька і непропорційно мала для того, що звалося пам'ятником. То був короткий присадкуватий бюст не зовсім гарної жінки з величезною головою з брудної рудуватої глини. Майдан звався іменем Рози Люксембург.

Та вулиця, де стояв навпроти чепурного скверика драматичний театр, носила ім'я Карла Лібкнехта.

Навколо минали незнайомі люди і ще суворіше ставало лице старого артиста.

Занадто потужною здавалася його постать на вузькій лаві трамвайного вагона. Мало пасували сюди його військова виправка, могутня пряма спина, широкі плечі, що вміли з такою природною гідністю носити на сцені кунтуші старої України.

Настав вечір.

Як зустріне артиста цей незнайомий Харків? Чи простягнуться ті теплі невловимі нитки, що зв'язують актора з залем? Чи не зустрінуть його холод і байдужість?

Офіційного привітання не могло бути для поворотця, не було нікого з Наркомосу, профспілок. Газети мовчали.

Вузькими дверима вертався до свого Києва артист і перше мусів пройти через холод офіційного Харкова, тепер столичного.

Заля повна, але особливої врочистості не помітно.

Починається дія, на сцені сидять запрошені до городничого чиновники провінційного міста. Чекають. Виходить городничий — Садовський.

— Панове, я запросив вас сюди, щоб...

Він не може скінчити фразу. В залі гримить така овація, яку за десятки років моїх театральних вражінь довелося мені чути дуже рідко.

Садовський хоче продовжувати. Грім оплесків ще дужчий. Довго гримить театр і серед сцени стоїть актор і щось стискає йому горло.

Я колись читав образне порівняння оплесків — ніби хтось сіпнув шворку і з лантуха посипалися тисячі червінців. На той раз було щось дужче і з більшим значенням.

Сотні разів грав ту роль артиста, але тепер не міг, "змазав" увесь перший акт і почав грати тільки з другого.

Йому неслася хвиля признання не за ролью того вечора, бо то була овація перед виступом артиста. Харків вітав після розлуки заслуженого українця — емігранта Садовського. В цьому було значення того вечора. Національні демонстрації українства були не перші в Харкові — похорон академіка Сумцова був такою демонстрацією в 1921 році, бурхлива зустріч Грушевського під час лекції в Харківському університеті після повороту його з-за кордону. І це була демонстрація — вона виходила за межі театральної події.

Була ще одна деталь. Хлестакова грав у той вечір улюбленець російської інтелігенції, особливо передреволюційної молоді, артист російської драми Віктор Маріусович Петіпа. Він в один сезон перейшов на українську сцену, його українська мова була майже без акценту.

Садовський поїхав до Києва. Мав кілька спорадичних виступів. Постійної роботи, постійного театру для нього не було. Поворот його, використаний владою політично, обмежився простим, невеселим епілогом — він був похований у Київській землі.

Була в мене з ним ще одна зустріч. У непривітному Києві в місяці лютому 1943 року, вже з еміграційними стежками в перспективі, я хотів, щоб одслужили панахиду по моїй мамі. Це був день Стрітєння, її смертний день, що був рік перед тим.

Десять років перед тим у цей самий день помер Садовський і священники відслужили панахиду разом за рабів Божих — за Миколу і за Ольгу. Мій приятель, що влаштував панахиду, сказав: от і зустрілися Ольга Василівна з Миколою Карповичом.

В Андріївському соборі, що на Київському узгір'ї легко здійснюється вгору, зустрілися на своїй панахиді український актор великих роль і невідома йому людина, що дівчиною за давніх часів в Одесі радісно кричала йому "браво".

ДОКТРИНА І ПРАКТИКА РЕВОЛЮЦІЇ

Анатоль Камінський

Революція, зокрема визвольна революція поневоленого народу, — це складний, багатогранний і передусім важкий процес боротьби на всіх відтинках його існування. Одночасно це не автоматично-механічний процес, який завершується неухильно успіхом за всяких умов, при заіснуванні таких чи інших подій та явищ суспільного, економічного, мілітарного й політичного характеру. Якщо б так не було, революція була б куди більш упрощеним і легшим ділом, бо вистачало б витворити якраз такі чи інші обставини, а вони вже самі "автоматично" не тільки породили б революцію, але й успішно її завершили б. На жаль, воно не так просто. Ба, що більше, заіснування певних передумов, за яких відбувалася в минулому якась революція, ще зовсім не означає, що з моментом "осучасненого" повторення тих самих обставин і факторів неухильно прийде до вибуху й завершення революції.

Але так само це не означає, що в таких же нових обставинах ніяк не може прийти до вибуху революції, тобто до повторення такого чи іншого "варіанту" якоїсь попередньої революції. Ані це не означає, що в умовах іншої комбінації революційних факторів, або при наявності меншої кількості цих революційних елементів, що складаються на революційну ситуацію, не може наступити вибух успішної революції. Бо так само, як вона може не заіснувати, чи не завершитися в ідеальному укладі різnorodних факторів, які зумовили попередню революцію, так само революція може відбутися в багато гіршому і зовсім відмінному та недостатньому укладі тих же чи інших революційних факторів у сучасному й майбутньому.

Усе це лише доказує, що не може бути якихось готових

Надрукована тут стаття є першим розділом із нової праці автора "Від селянської революції минулого до робітничої революції майбутнього", яка появиться у Видавництві "Сучасности". — Редакція.

формул і рецепт на революцію, які мали б практичне застосування за всяких умов, дарма що існували й існують теоретичні спроби всяких механічних революційних концепцій. Клясичним прикладом такої механічно-автоматичної теорії була якраз марксо-енгельсівська концепція "соціальної революції". Вона була історично зумовлена розвитком суспільно-економічних відносин, що мав завершитися витворенням спролетаризованої робітничої більшості у вершинному капіталістичному суспільстві. В силу своєї масової переваги ця більшість мала автоматично перебрати в свої руки всі засоби продукції, зліквідувати приватну власність як правно-політичну інституцію взагалі — і через короткий час "диктатури пролетаріату" створити безклясове суспільство. В такій своерідно-фаталістичній концепції робітничій клясі та її комуністичній партії не залишалось справді нічого іншого, як тільки бути "акушеркою" цього неминучого революційного процесу.

Виявилось однак, що марксо-енгельсівська концепція революції була фальшивою в усіх своїх аспектах: програмовому, політичному й оперативному. Доказали це, до речі, ніхто інший, як самі послідовники того ж Маркса й Енгельса, їхні учні і продовжувачі їхнього діла: Ленін, Мао та їхні соратники.

"Соціяльна революція", що її опісля Ленін і Мао перейменували на "соціалістичну" заіснувала не в умовах розвиненого капіталізму і не в обставинах "спролетаризованої робітничої більшості", але саме в тих країнах, які були економічно відсталі й навіть не мали належно розвинених робітничих кадрів. Щодо цього М. Бакунін виявився кращим знавцем і віщуном соціальної революції, бо, як відомо, саме він вказав на те, що соціяльна революція не заіснує в умовах розвиненого капіталізму, а навпаки, в обставинах недорозвиненої економіки, в умовах нужди й недостатків, що їх можна знайти в Росії, чи в Іспанії.

Революція 1917 р. не прийшла теж "автоматично", а навпаки, була зумовлена воєнними поразками, загостренням соціяльних протиріч всередині країни, розкладом царського режиму і, що найважливіше, зреволюціонуванням селянських військових сил. Саме селянських, а не тільки робітничих. Ба що більше, насамперед селянських. Радянська, а теж і західна історіографія закривають дуже часто очі на факт, що "російська революція", точніше лютнева революція, була ділом селянського військового елемента, а не пролетарсько-робітничого. Лютневу революцію започаткували і здійснили вояки Волинського полку, тобто селяни у військових уніформах. І "російська революція"

68 1917 р. була передусім селянською революцією, а шойно потім робітничою. А найголовніше: вона була успішною революцією, у противагу до попередньої з 1905 р.

Цю останню, як відомо, започаткували були робітники Петербургу, із Путиловських заводів, і в ході дальших подій, зокрема після "Кривавої неділі" 22 січня 1905 р., вона перейшла на інші міста і провінцію. Вона відбувалася теж на тлі воєнної поразки з Японією, в умовах загострених до краю соціальних протиріч і при глибокому розкладі режиму та наявності ідіотично-заскорузлого автократа, яким був Микола II. Але їй бракувало найважливішого чинника: зреволюціонізованих військових мас у самому центрі імперії, які були б обернули зброю проти царату, як це зробив Волинський полк 12 років пізніше. Це поперше. А подруге, хоч по стороні реbelieнтів і штрайкарів у пізнішій фазі не бракувало і військовиків, то переважаюча збройна сила, а головню петербурзькі гарнізони, були по боці царату. І вкінці, що було найважливіше: в жовтні 1905 р. був Вітте, який мав по своїм боці не тільки військо, але й умів зручним політичним маневруванням притупити революційний розгін мас та був рішений і зумів протиставитись революції всіма силами. А такого Вітте в 1917 р. не тільки не було, але й якщо б він був з'явився, то мав би проти себе масові зреволюціонізовані сили вояцтва. Доказом цього, зрештою, був теж і пізніший заговор ген. Корнілова, конфлікт якого з Керенським остаточно уторував дорогу Ленінові і Троцькому. Пригадаймо, що у вересні 1917 р. війська ген. Кримова, якого післяв Корнілов "запровадити лад" у Петербурзі, дійшли тільки на передмістя столиці. Тут його зустріли зреволюціонізовані вояки й робітники, представники й учасники військових та робітничих рад, які дуже скоро переконали вояків Кримова про те, що їх місце не по стороні корнілових. Результат відомий: військо перейшло на бік вояків і робітників, Кримов покінчив самогубством, а Корнілова арештовано в його головній квартирі.

1905 рік підтвердив тезу меншовиків про те, що доки військо буде захищати царський режим, доти шанси на успішну революцію силами самих робітників — малі, навіть в умовах успішного генерального штрайку, паралічу комунікації, відрізу міст від провінції і т. п., як це мало тоді місце. Два епізоди — на самому початку і на самому кінці револьти — були значущими свідками цього: перший у Петербурзі, другий у Москві, а саме: розгром демонстрації, що нею проводив свящ. Гапон у січні 1905 р., і ліквідація московського повстання та його "совета" полком Семенова в грудні цього ж року.

Коротко: лютнева революція була започаткована селянськими військовими елементами, завдяки їм вона була успішна, при чому вирішальну роль відіграв тут також момент неспроможности царського режиму протиставитися револьті Волинського полку і цілому революційному процесові. Але ні перед лютневою революцією 1917 р., ні під час револьті Волинського полку, ні після неї в царській Росії не існувало нічого, що бодай певною мірою нагадувало б ситуацію, в якій мала б відбутися "соціальна революція" Маркса-Енгельса.

Мало того, таких умов, серед яких мала відбутися "соціальна революція" за рецептою Маркса-Енгельса, не було тоді теж і на Заході, хоч він мав бути її колискою. Ніхто інший, як Едвард Бернштайн, провідний член німецької соціал-демократичної партії і колишній секретар Енгельса, вказав був виразно на фальшивість тверджень його вчителів щодо дальшого розвитку західньо-європейського капіталізму і на прірву між їхніми ворожбами та фактичним напрямком, в якому розвивалося суспільно-економічне життя цих країн. Як він писав, "селяни зовсім не потопають, середня кляса не зникає, кризи не зростають, нужда і невільництво не збільшуються".¹

Не інакша справа з "жовтневою революцією", яка була звичайним путчем, що його зорганізував персонально Ленін (до речі, всупереч переконуванням деяких його співробітників), в обставинах, які він дуже точно схарактеризував словами "влада лежала тоді на вулиці". І він, дійсно, не зробив нічого іншого, тільки відважився її підняти. Бо не нова соціально-економічна ситуація, яка була далекою від будь-якої стадії "вершинного капіталізму", але звичайний політичний вакуум привів Леніна до того, що він відважився підняти владу, яка, справді, валялась на вулиці.

Л. Кочен повторяє вірно за Л. Троцьким, що без Леніна не було б жодної більшовицької революції. Джон Дан ставить крапку над і та пише, що "Ленін зробив російську революцію. І ніхто інший не мав досить відваги, щоб це зробити. Але, як і можна було сподіватися від революції, залежної від одчайдушности однієї людини, це не була марксистська революція".²

В ім'я правди треба однак ствердити, що не один Ленін її робив; чимала заслуга за неї належить щонайменше ще

1. Peter Gay, *The Dilemma of Democratic Socialism* (New York: Published by Editor, 1969, стр. 250).

2. John Dunn, *Modern Revolutions* (London — New York: Cambridge at the University Press, 1972), стр. 47.

70 Троцькому. Бож цей останній, як голова петербурзького воєнного "совета", заплянував, підготовив та перевів сам жовтневий переворот. Крім цього, перевів його не лише в умовах "революційних настроїв", але й завдяки бракові відповідного опору з боку Тимчасового уряду. День після путчу цілий Петербург був уже в руках більшовиків, а в Москві опір проти них теж обмежився тільки до спорадичних сутичок, що тривали декілька днів.

І вкінці: обидва вони — і Ленін, і Троцький — розпочали свою "революцію" від того, що відступили від "святая святых" двох інших клясиків комунізму — Маркса й Енгельса.

Джон Дан стверджує, що "програма, яку висунув був Ленін, а саме: мир і хліб, мир і земля, була з дальшої точки погляду опортуністичною. Вона означала відворот від клясичних пропозицій "Комуністичного маніфесту", а саме: розподіл землі селянам і націоналізація індустрії, на місце націоналізації землі й урядового нагляду над індустрією. Але, якщо вона була опортуністичною у своїй мотивації, одночасно вона була надзвичайно успішною в наслідках, з погляду захоплення влади." ³

Чим закінчилася ленінська революція — теж відомо. Ніхто інший, як її співтворець, Троцький, через кільканадцять років назвав її "диктатурою не пролетаріяту, а над пролетаріатом і народними масами" та владою нової бюрократії, яку треба усунути шляхом "політичної революції". Інший комуніст, Борис Суварін, писав, що "те, що здало іспит тривалости, не є республікою рад, проголошеною в 1917 р., але радянською державою без дійсних рад. Те, що перетривало, є застосуванням сили, посунутим до меж страшного гвалту, для втримання влади меншости над більшістю. Єдиною автентичною річчю в тому всьому є утиск робітничої кляси новою упривілейованою клясою, експлуатація людини людиною в ім'я соціалізму і комунізму." ⁴

На сьогодні чи не найядерніше характеризує плоди "жовтневої революції" самвидавна летючка "Громадянського комітету", з 1972 р., в якій читаємо:

"Громадяни! В нашій країні немає соціалізму! Це не соціалізм, коли середній заробіток робітника виносить 100 рублів, а дохід крупного керівника — декілька тисяч на місяць. Це не соціалізм, коли народ позбавлений найелементарніших прав свободи слова, друку, права на штрайк і ін. І не йдемо ми до комунізму — все це брехня. Наш лад — це державний

3. Там же, стор. 40.

4. Gustav Herling-Grudziński, *U p i o r y r e w o l u c j i* (Paryż: Instytut Literacki, 1969), стор. 147.

капіталізм, найгірший державний лад, який дозволяє правителям нещадно грабити народ...”.

Згідно з радянськими офіційними даними, в 1913 р. робітники і службовці творили в Росії 17% всього населення, а самі робітники 14%. Самих цих статистичних даних вистачає, щоб показати наявну несумісність і суперечне співвідношення між марксо-енгельсівською базою революції і фактичним станом, в якому Ленін переводив свою революцію, покликавши собі на допомогу теорію про ”найслабше економічне звено капіталізму”, яким раптово мала стати царська Росія. Але ще більш недоречно виглядає ця справа у випадку марксо-ленінської революційної концепції Мао Цзе-дуна, який переводив комуністичну революцію при наявності не більше як 2% робітничої класи в Китаї. Отож, коли російська революція була сумаричною селянсько-військової револьти й робітничо-орденівської конспірації, то китайська революція була виключно селянською. Мало того, якщо російська революція, попри її чисто російську генезу і характер, була принаймні певною мірою інтернаціональною (у своїй початковій стадії за Леніна), то китайська революція була на ділі виразно націоналістичною.

Пригадаймо, зрештою, що в 1927 р. Чіян Кай-ші зліквідував фізично свого дотеперішнього партнера, тодішню комуністичну партію, яка в силу свого класового складу була ще в основному пролетарсько-робітничою. Після цього Мао будував нові партійні кадри в основному на селянських і інтелігентських елементах, а головню студентах, звичайно, синах і доньках заможніших верств. Останні були заінтересовані, до речі, не тільки в соціально-економічних, але передусім у національних проблемах. Ще точніше, їхній вступ у комуністичні ряди зумовлявся передусім тиском японської агресії, з якою Чіян Кай-ші не міг собі дати ради, внутрішнім безладдям і розкладом куомінтанзького режиму, який ідентифікувався з тодішнім реакційним, антинародним февдально-”генеральським” ладом, і головню чіткою національною і соціальною програмою, зорганізованістю і дисципліною та справжньою революційною настановою комуністичної партії, яка свою боротьбу спрямовувала проти зовнішніх натисків і внутрішніх бездар. ”Уже в 1940 роках (комуністична) партія виявилася була найавтентичнішим репрезентантом національних інтересів; її здібні молоді кадри так само посвячували себе на боротьбу проти куомінтанзького утиску, як і проти японської інвазії”.⁵

---

5. Там же, стор. 94.

Якщо б Куомінтанг був виявився дієздатнішим і суспільно здоровішим та рішучішим, навряд чи Мао і його партія перебрали б на себе ролю речника соціальних і національних інтересів Китаю. Щодо цього Дан має рацію, коли пише, що "маоїзм більше завдячує історії концесій і договорів у справі опіуму, ніж софістикованим теоріям про потенційне визволення індустріалізму, що їх сформулював Карл Маркс".⁶

В. Леонард пише, що "в цьому випадку не робітничая кляса, але селянство могло і мусіло творити головну силу революції, яка нерозривно була зв'язана з визвольною боротьбою Китаю проти чужинецьких потуг".⁷ Згідно з Леонардом, "Мао так сформулював два головні завдання китайської революції: поперше — 'здійснення національної революції, яка є спрямована на скинення чужинецького імперіалізму', подруге — 'здійснення демократичної революції, спрямованої на скинення гніту феодалних землевласників всередині країни'. При тому 'національна революція є важливішою'".⁸

До речі, ще й перед остаточним розривом між комуністами і Куомінтангом у квітні 1927 р., перед надзвичайною конференцією ЦК КПК і її постановою з 7 серпня 1927 р. про одверте проголошення війни Куомінтангові та перед розгромом "Кантонської комуни" в грудні цього ж року, а саме вже в березні 1927 р. у статті про селянський рух у Гуанан, Мао підкреслив був керівну ролю селянства в китайській революції. На думку В. Леонарда, "таким чином перший раз в історії марксизму проголошено селянство головною рушійною силою революції — у прямому запереченні марксистської теорії про робітництво, як керівну силу соціального перетворення".⁹ Цей же автор говорить про "китаїзацію марксизму", яка тривала понад 40 років і привела вкінці до поставлення цілої концепції марксо-енгельсівської революції догори ногами.

У 1939 р., уже в ширшому одвертому концептуванні своєї революційної теорії Мао підкреслював, що якраз селянство "представляє базу революційної армії Китаю" і що "перемога китайської революції насамперед можлива тільки на провінції...".¹⁰ Згодом він проголосив відому формулу про "оточення міста революційним селом", яку в 1960 рр. поширено у

6. Там же, стор. 95.

7. Wolfgang Leonard, *Die Dreispaltung des Marxismus* (Duesseldorf — Wien: Econ Verlag, 1970), стор. 277.

8. Там же, стор. 285.

9. Там же, стор. 282.

10. Там же, стор. 290.

світовому масштабі на "оточення економічно розвинених імперіалістичних країн недорозвиненими народами" і поставлено її в центр маоїстської концепції світової революції. При тому не такий чи інший соціально-економічний вершинний розвиток капіталізму, але "гвинтівка, як джерело всякої влади" має бути теж інструментальним джерелом комуністичної влади.

Програма 1905 року в царській Росії не означала однак, що загальна революційна ситуація була непригожа для успішного закінчення самої революції. Хоч Троцький назвав 1905 рік "генеральною пробою" наступної революції, яка прийшла 1917 р., то на ділі якщо йдеться про засадничі кризові передумови революції 1905 р., вони були не менші і не гірші, як у лютому 1917 р. Зрештою, ще в січні 1917 р. Ленін не вірив, що його генерація побачить переможну революцію в Росії і якщо б так було сталося, то правдоподібно для нього і для Троцького революційні зриви і 1905 р., і 1917 р. були б залишилися лише "генеральними пробами" чергової, але вже успішної революції.

Справа в тому, що загальна революційна ситуація була достатньою для того, щоб закінчитися успішно. При наявності далекозорішого і рішучого проводу, кращої zorganizованості й точного цілеспрямування самої революції, а може й навіть тільки при відсутності Вітте — воно було б так і сталося. Але, як у людському житті, так і в революційній механіці відіграють важливу роль імponderабілія, випадки, чи "історичні курйози", які не вкладаються в жодні "нормальні" соціологічні чи психологічні схеми, і ними нехтувати не можна. Мабуть, одним із таких була теж і поява Вітте, автора "Жовтневого маніфесту", людини, яка відіграла по боці царату в 1905-1906 рр. до певної міри ту саму роль, що її відіграв у 1917-1918 рр. Ленін, автор "Жовтневого путчу", по боці революції.

Про свої розмови з Вітте в справі найменування його на голову уряду в жовтні 1905 р. Микола II писав, що Вітте поставив був перед ним дві альтернативи, а саме: або "назначити енергійну військову людину і пробувати всіма силами, які були в розпорядженні, здушити револьту, що дало б нам хвилину віддиху, а потім, за кілька місяців, застосувати знову силу. Але це означало б пролиття рік крові і вкінці довело б знову до теперішньої ситуації", або: "дати населенню цивільні права — свободу слова, преси, зборів, організацій, недоторканості особи — і, крім цього, погодитися на передання кожного законодатного проекту на розгляд Державної Думи, що в наслідку означає конституцію. Вітте рішуче заступався за цей другий курс, кажучи, що хоча він і включає деякий ризик, але є єдино

74 можливим у теперішній ситуації. Практично, всі, кого я питав, дали мені ту саму відповідь, що й Вітте, і заступали думку, що іншого виходу немає. Вітте сказав мені просто, що коли я хочу назначити його головою уряду, то мушу прийняти його програму і не втручатися до його дій".¹¹

Як відомо, цар прийняв програму Вітте, бо й справді "іншого виходу не було"... Разом з Алексеем Оболенським Вітте був автором "Жовтневого маніфесту" (проголошеного 30 жовтня 1905 р.), яким йому вдалося знеутралізувати передусім ліберально-землевласницькі й міщанські кола революції, що зрештою й знайшло опісля свій вияв у наявності 184 депутатів від Конституційних демократів (кадетів) Мілюкова у першій Думі, на всіх біля 500 її членів. І хоч із Думи нічого не вийшло, і перший експеримент з парламентарною репрезентацією скінчився невдачею, а 2 травня 1906 р. своїми "основними законами" Микола II звів її взагалі нінащо, і хоч проти ілюзій щодо Думи перестерігали соціал-революціонери, соціал-демократи й інші ліві революційні кола, — Вітте вдалося притупити вістря революції, внести замішання в її ряди і виграти час на те, щоб уже незабаром післати проти революціонерів і реакційні "чорні сотні", і православну церкву, і що найважливіше: військо. Коли ж чорносотенці громили євреїв, вірменів та "своїх" лібералів, щоб "спасать Росію", одночасно генерали Трепов і Дубасов громили — на доручення Вітте — штрайкарів і арештували їхніх провідників, а вкінці післали з Петрограду в Москву полк Семенова, щоб вчинити кривавий фінал московському "советові" і зліквідувати останній бастион революції. Одним словом, Вітте рятував царат не лише ліберальними маніфестами і Думою... Ніхто інший, як саме цар Микола II, записав у своїх нотатках з великим вдовolenням, що "від часу Москви (грудень 1905 р.) Вітте зовсім змінився. Тепер він хоче кожного вішати і стріляти".¹² Вітте не противився жорстокості, зокрема тоді, коли ситуація почала мінятися в користь царату, і не мав нічого проти, коли міністер внутрішніх справ Дурново доручав губернаторам "стосувати найбезпощадніші засоби, щоб скінчити з безпорядками і для цього корисно теж зрівняти з землею повсталі села та винищити реbelieянтів силою зброї без пощади". Не було також його протестів, коли чорносотенна голота і "добродушний руський народ, — як писав Максим Горький — вбивав гвозді в голови

11. David Floyd, *Russia in Revolt* (London: Macdonald Co., Ltd., 1969), стор. 89.

12. Там же, стор. 109.

евреїв Києва, Кишинєва й інших міст, як у 1906 р. робітники Івано-Вознесенська варили своїх товаришів, кидаючи їх живими в котли з кип'ятком, як тюрємники по-садиєтичному мучили в'язнів, як чорносотєнцї розривали дївчат-революціонерок, вбиваючи їм коли у статєві органи...”,¹³

Але чи справдї Вітте змінився, а чи радше обмежений, недорозвинений і заскорузлий мозок царя не міг збагнути того, що автор ”Жовтневого манїфєсту” був тїльки безоглядним, холодним політичним калькулятором макїявеллівського типу, для якого єдиними вимїрами сили була влада і для вдержання якої він не вагався воювати ні ”свободою слова і зборів”, ні шибєницями й кулями. Подїбно, зрештою, як Ленїн у жовтні і пїсля жовтня 1917 р.

Англїйський ієторик Бєрнард Пєйрс (Sir Bernard Pares) пиєше, що коли він запитав Вітте, чи цей справдї був автором ”Жовтневого манїфєсту”, Вітте відповїв, що так. ”Тодї вас можна вважати автором конєституцїї? — питав далї Пєйрс. ”Очевидно”, — відповїв Вітте. ”А що ви думаєте тепєр про конєституцїю?”, — продовжував англїєць. ”Я маю конєституцїю в своїй голові, але, якщо йдеться про моє серце, то я плюю на неї”, — була відповїдь, і зняковїлий ієторик занотував пїсля цього, що ”він і справдї плюнув на долївку передо мною...”,¹⁴

Пїсля ”Кривавої недїлі”, при кінцї сїчня 1905 р., Алексєй Єрмолов, мїнієтер сїльського господарства, перестєрїгав царя, що ”хоча ми зумїли зупинити робїтничий рух, проливаючи кров на вулицях Пєтербургу, це не принесло дїєсного примирєння, а радше навпаки... Неспокої, якї почалися в Пєтербурзї, поширилися тепєр майже на всі мїєта Росїї і всюди їх треба було здушувати збройною силою. Дотепєр це ще було можливим, і солдати виконували свїй обов'язок. Але, що ми будемо робити, якщо неспокої поширяться з мїєст на сєла, якщо повстануть сєляни і якщо почнеться рїзня на провїнцїї? Якї сили і яких солдатїв ми тодї вжиємо, щоб здушити нову сєлянську револьту, яка поширється на цїлу країну? Це поперше. А подругє: можемо ми бути певні, що частини, якї дотепєр слухали своїх офїєцерїв і стрїляли в народ, але якї вийшли з того самого народу і якї навїть тепєр є в постїйному стиковї з населєнням, якї чули зойки і прокляття своїх жертв — можемо ми бути певні, що вони будуть поводитися так само, коли такї випадки повторяться?”¹⁵

13. М. Горький, *Несовременные мысли; Статьи 1917-1919 гг.* (Paris: Edition de la Seine, 1971), стр. 24.

14. Floyd, *Russia in Revolt*, стр. 113.

15. Там же, стр. 68.

Побоювання Єрмолова не були безпідставні. Протягом 1905 р. спалахнули військові бунти в Києві, Тбілісі, Варшаві, Гродні, Ростові, Курську, Владивостоці, Ташкенті, Ризі, Выборзі, Иркутську, Самарі; в Балтійській флотії (Кронштадт) і в Чорноморській (Севастопіль і афера з "Потьомкіним"). У той самий час у Польщі царський уряд мусів держати в поготовлі 400-тисячну російську армію; майже ціла Прибалтика була літом 1905 р. під "воєнним законом"; до Грузії мусіли висилати "на гвалт" 10 тисяч солдатів.

Слід згадати, що якраз у фарватері тодішньої революції дуже виразно зарисувались національні змагання не-російських народів, зокрема поляків, балтійців, українців, грузинів і ін. У Фінляндії, напр., вирішальним був генеральний штрайк літом 1905 р., який добився був поважних національних концесій від царського режиму. У нас, на Україні, хвиля революції пройшла, на жаль, в основному у фарватері всеросійських течій і не вийшла була поза вимоги автономії, вживання української мови в школі і судах, домагань розв'язки селянського питання й охорони праці робітників. Ті самі домагання стали опісля теж офіційною програмою Української Демократично-Радикальної партії, одинокої української групи, яка взяла участь у Державній Думі, репрезентована 44 представниками в 1-ій і 62 в 2-ій Думі ("Український клуб в Думі").

Повернувшись з США у вересні 1905 р., Вітте так характеризував стан революції: "У жовтні 1905 р. країна була в стані повного й загального хаосу. Уряд був у сумнівах і нерішучості, і, коли революція закипіла шалом з низів, власті були зовсім спаралізовані... Революція вийшла на вулиці... Вона захопила з собою всі класи населення".¹⁶

І справді: революція не обмежилася до міст і містечок, але, як побоювався Єрмолов, захопила села. Почалася експропріяція і розподіл поміщицьких земель між селянами, палення поміщицьких дворів. Жертвою останнього впали теж такі ліберальні поміщики, як Львов, Єрмолаєв, Весоловський і інші, за засадою "Де дрова рубають, там і тріски летять...".

При кінці вересня 1905 р. почався в Москві штрайк, який скоро перетворився в генеральний, охопивши Петербург та інші міста. В містах побіч робітників стали студенти, інтелектуали, ліберальне міщанство, а в Петербурзі навіть школярі.

У наслідок залізничного штрайку в жовтні 1905 р. Петербург і Москва були відрізані від решти міст і країни. 26 того ж місяця

---

16. Там же, стор. 77.

зібрався в Петербурзі робітничий "совет", який протягом кількох тижнів втішався напівофіційним статусом і був визнаний царським урядом. Щодо часу існування, випередив петербурзький "совет" тільки Івано-Вознесенський, який протривав 10 тижнів.

У грудні 1905 р. в Москві вся індустрія перестала працювати, транспорт зупинився, влада перестала діяти, школи замкнено, в московському гарнізоні ширилися неспокої і це й було причиною, чому для розгрому московського "совета" Дубасов мусів покликати полк Семенова з Петербургу. Як писав Вітте, "ціла Москва була в одвертім, або секретнім спротиві, включаючи представників аристократії і купецтва. Деякі московські мільйонери давали щедрі фінансову підмогу не лише конституційному рухові, але й революційній справі. Сава Морозов, індустріальний магнат, дав революціонерам кілька мільйонів рублів через актрису, яка жила з Максимом Горьким і в якій Морозов кохався до безтями".¹⁷

Як підсумував тодішнє становище Д. Флорйд, "народне господарство Росії було спаралізоване, адміністрація не працювала, уряд тимчасово безпомічний, а народи російської імперії були в стані одвертої револьти проти монархії". Але, як пише далі цей автор, "система мала ще досить сили, щоб реставрувати свою владу, а сили реформи й революції були ще надто поділені й незорганізовані, щоб відважитися взяти владу".¹⁸ До речі, не зважаючи на весь крик і більшовиків і меншовиків, їхня фактична роля у революції 1905 р. була мінімальна, подібно, зрештою, як і в лютневій революції 1917 р.

Вертаючись до Маркса й Енгельса, для нас не є важливим ствердити, що всі т. зв. марксо-енгельсівські революції відбувалися на практиці зовсім інакше, ніж "пише книжка" марксо-енгельсівської революційної теорії. Набагато суттєвішим є той момент, що, як показує історія, крім існуючих завжди елементів стихійности (обидві революції 1905 і 1917 рр. вибухли стихійно, а не організовано-підготовано), випадковости, важливости людської слабої чи сильної волі (Вітте і Ленін), "історичних курйозів" і подібних імponderабілій, — засадничою і вихідною базою та трампліном революції є сама революційна ситуація. Крейн Брінтон, який вповні оцінював ролю війська й поліції в революційному завершенні (в негативному чи позитивному спрямуванні), — одночасно правильно підкреслив факт, що розвиток, характер і перебіг революції залежить передусім від

17. Там же, стор. 99.

18. Там же, стор. 87.

78 загальних суспільних і психологічних факторів, які складаються на поняття революційної атмосфери. Він писав:

Петроград 1917 р. — це найдосконаліший приклад важливої ролі війська й поліції. Кожний, від цариста до троцькіста, признає, що дещо хаотичну й безцільну вуличну демонстрацію перетворив у революцію провал випрацьованого урядом пляну для повернення порядку в Петрограді на випадок повстання. Цей плян провалився, бо в критичний момент вояки відмовилися маршувати проти народу, а навпаки, полк за полком переходив на бік народу ієднався з ним. Знову ж, перевага дисциплінованої військової сили, вивінуваної в модерну артилерію, над найбільш ідейними й жертвними цивільними революціонерами є така, що не може бути багато сумнівів, що якби козаки й кілька славних полків того ж типу (напр., Преображенський полк) були вповні лояльні до уряду, тоді, правдоподібно, навіть доволі некомпетентні можновладці Петербургу були б здушили заворушення. Ми можемо однак віднотувати, що загально прийнятий сьогодні погляд про те, нібито модерна зброя зробить вуличні демонстрації в майбутньому неможливими, є, за всією імовірністю, фальшивим. Модерної зброї мусять уживати поліціанти й солдати, яких можна б перетягнути на свій бік, теж і в атомовому віці. Невдача в застосуванні сили з боку правлячих кіл не є однак відокремленим і випадковим явищем. Бо, на ділі, вона дуже тісно пов'язана з загальною недолугістю правлячої кляси.¹⁹

Абож, як пише Дан, "за дефініцією, всі революції є провалом політичної контролі з боку існуючої правлячої еліти...", але "провал суспільної контролі, який є центральним фактором для пояснення революції, виявляється куди ширшим явищем, ніж тільки сама поліційна сила."²⁰ Бож, як відомо, розклад правлячої кляси чи групи є одним з головних факторів утрати суспільної контролі в державі і він є основним елементом революційної ситуації, побіч самого революційного потенціалу.

Коротко: без революційної атмосфери, без певних глибших перемін психологічно-політичного і соціального порядку, в суспільстві є неможлива революція. Тільки кризова ситуація, яка

19. Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York: Vintage Books, 1965), стор. 88.

20. Dunn, *Modern Revolutions*, стор. 13-14.

складається на революційну атмосферу, є тією канвою, на якій може розігратися успішний фінал самої революції. Іншими словами, тільки в умовах революційної ситуації може виявити себе остаточно політичний, організаційний і мілітарний хист провідників революції та правильність їхньої стратегічної і тактичної постановки. І тому в підготові всякої революції всі зусилля мусять бути звернені передусім на формування і скріплення тих факторів і елементів, які безпосередньо й посередньо сприяють і творять тривалу кризову ситуацію, що її й називаємо революційною ситуацією. Таким чином, зусилля кожного революційного проводу мусять іти по лінії:

- а) скріплення власного революційного потенціалу,
- б) послаблення і розкладу режиму,
- в) максимального поширення своїх ідей та програми і мобілізації прихильників — у своїй і ворожій суспільності,
- г) шукання сторонньої допомоги.

Треба постійно пам'ятати, що революція це не саме лише механічне захоплення влади, але довгий і складний підготовчий процес, спрямований на докорінну перемену дотеперішнього стану. І тому нічого дивного, що навіть такі автори, як наприклад Курціо Маляпарте, який ставив на першому пляні в революції саме тактичне плянування і техніку перевороту, признавав, що переворот "не може бути успішним, якщо політична система й суспільний порядок не є потрясені і зрушені революційними впливами".²¹

---

21. Hermann Rausching, *The Revolution of Nihilism; Warning to the West* (New York: Longmans, Green and Co., 1939), стр. 3.

Заява Івана Дзюби

Редакції газети Літературна Україна стало відомо, що Президія Верховної Ради Української РСР розглянула клопотання про помилування засудженого колишнього члена СПУ Дзюби І. М. Зважаючи на те, що під час слідства і в суді він визнав свою вину, сприяв розслідуванню злочину і щиросердечно розкався, Президія Верховної Ради УРСР Дзюбу І. М. помилувала.

Кореспондент Літературної України зустрівся з Дзюбою І. М. і мав з ним розмову, під час якої він передав свою заяву з проханням довести її до відома читачів.

У квітні 1972 р. я був заарештований по обвинуваченню в проведенні антирадянської пропаганди та агітації, а в березні 1973 р. засуджений Київським обласним судом до п'яти років позбавлення волі.

За час, що минув відтоді, я добре обдумав своє становище і те, як я в ньому опинився. Тепер я виразно усвідомлюю, що протягом ряду років, хворобливо реагуючи на окремі недоліки або складні явища, односторонньо підходячи до них, я виявляв неправильне розуміння сучасного стану національних відносин у Союзі РСР, у чорних барвах бачив національне становище Радянської України, допускав публічні нападки на національну політику Комуністичної партії. Все це зрештою вилилося в роботу *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, яку я написав у 1965 р. Вона містила в собі глибоко помилкове розуміння ряду національних проблем, інтернаціональної природи нашого соціалістичного суспільства, перекручено їх трактувала і по суті була виступом проти національної політики партії.

Цю працю я розповсюджував серед своїх знайомих, як і ряд інших документів, у тому числі й антирадянських, що я визнав на попередньому слідстві та на суді, зрозумівши шкідливість цих своїх вчинків.

Вже перебуваючи під слідством, я мав нагоду ознайомитися

з матеріалами, які розкрили мені очі на те, якою мірою вище-названа моя робота була використана в ідеологічній боротьбі проти нашої Радянської країни. Я зрозумів, що завдав шкоди ідейним інтересам свого суспільства. Це мені боляче усвідомлювати, бо мені дорога наша соціалістична країна. Тому я прийшов до рішення, що підсумовує всю мою внутрішню еволюцію останніх років: недвозначно засудити свої помилки, остаточно і назавжди покінчити з тим хибним, що було в моєму минулому. Мені йшлося не про ту чи іншу міру покарання, а про набагато більше, про вибір на все життя: чи змиритися з тавром недруга свого соціалістичного суспільства, свого радянського народу і віддати себе, своє минуле і майбутнє на поталу його ворогам, — чи не допустити цього, ділами ствердити своє право зватися радянською людиною, відшкодувати бодай частково ті збитки, яких я завдав.

Тому, ще перебуваючи під слідством, я розпочав роботу, яка уявляється мені розгорнутим критичним аналізом *Інтернаціоналізму чи русифікації?* На моє прохання, мені була надана можливість одержувати необхідну літературу з дому, а окремі видання — і з наукових бібліотек. Зараз я продовжую роботу над цією книжкою. В ній я хочу аргументовано розкрити неспроможність і хибність ряду основних положень тієї колишньої праці і водночас викласти свої теперішні погляди з цих питань, з усією принциповістю виступити проти ідеології українського буржуазного націоналізму. Думаю, що ця моя праця не припаде до смаку українським буржуазним націоналістам за кордоном. Можу з цілковитою певністю сказати їм, що більше нічим не порадую їх і постараюся позбавити їх можливості мати зиск із моїх минулих помилок. У недругах Радянської України, у класових ворогах радянського народу я бачу і своїх ідейно-політичних ворогів і відповідно до них ставитимуся. Того "Івана Дзюби", який дозволяв робити із себе притчу во язицех і який марнував роки життя на політичних манівцях, нема і вже не буде. А є людина, якій боляче від свідомості прикрих помилок та змарнованого часу і яка хоче одного і думає про одне: працювати і працювати, щоб хоч трохи надолужити втрачене і перекрити хибне.

З усього, що сталося, я зробив висновок: не можна забувати, що ми живемо в світі жорстокої класової ідейно політичної боротьби, де немає "нейтральної території", де не можна бути "трохи" за Радянську владу, за політику Комуністичної партії, а "трохи" — проти. Невблаганна дійсність рано чи пізно поставить перед необхідністю зробити остаточний вибір.

82 Треба зрозуміти, що бути справді громадянином, справді патріотом сьогодні означає: бути переконаною радянською людиною, патріотом соціалістичного суспільства, Союзу РСР; означає бути інтернаціоналістом. Серед сьогоднішньої історичної реальності в світі єдина можливість працювати для добра українського народу — це віддати свій хист і свої сили Радянській Україні, спільній нашій радянській Вітчизні, справі будівництва комунізму. Виходячи з цих своїх переконань, я звернувся до Президії Верховної Ради Української РСР з клопотанням про помилування. Я вдячний Президії Верховної Ради за виявлену мені довіру і постараюся виправдати її всім своїм подальшим життям та працею.

На закінчення хочу сказати таке. Все, що я пережив у зв'язку з арештом і судом, було для мене великою громадянською і особистою трагедією. Однак воно пішло і на певну користь мені, оскільки, стало своєрідним, хоч і болісним каталізатором тих процесів переоцінки та переосмислення своїх позицій і поглядів, що почалися в мені раніше, але, на жаль, відбувалися надто повільно.

Щодо своїх планів на найближче майбутнє можу сказати таке: хочу здійснити свій давній намір і тривалий час попрацювати за фахом на якомусь індустріальному підприємстві, щоб відчутти атмосферу робітничого колективу, ввійти у його життя.

І. ДЗЮБА

6. XI. 73

(Літературна Україна, 9 листопада 1973).

ТРАГЕДІЯ І ТРІУМФ ІВАНА ДЗЮБИ

Мирослав Прокоп

I.

У час, коли це число нашого журналу було вже в друкарні, ми одержали київську *Літературну Україну* від 9 листопада 1973 р. з покайною заявою Івана Дзюби, що її друкуємо в цілості на іншому місці. Рівночасно про те, що Дзюба відрікся своїх поглядів, широко повідомила міжнародна преса. Радянське пресове агентство ТАСС зразу розіслало по світі комунікат про цю подію, чим тільки розкрило, яку велику вагу московські вожді надають самовідреченню того, хто впродовж повного десятиріччя був провідною постаттю руху самооборони українського народу і з чім іменем той рух був у великій мірі пов'язаний.

Звичайно, коли говоримо про заяву І. Дзюби, спираємось на тому, що надруковане в *Літературній Україні*. Наскільки заява є його власною, а наскільки вона спрепарована органами КГБ, сказати неможливо. Коли б навіть її зладили взагалі без його відома, в панівних у СРСР умовах він не міг би її публічно спростувати. Проте, тому що віддавна було відомо в Україні і на Заході, що партія і КГБ робили сильний натиск на ув'язненого Дзюбу, щоб він відрікся своїх поглядів, і що натиск цей відбувався в час, коли Дзюба серйозно хворіє на туберкульозу, то, беручи до уваги рафіновані засоби слідства в СРСР, можна приймати, що Дзюба в якійсь мірі їм піддався.

Заява Івана Дзюби від 9 листопада є другою з черги. Першу він склав на засіданні Правління Спілки письменників України (СПУ) в Києві ще 26 грудня 1969 р. і її надрукувала *Літературна Україна* від 9 січня 1970 р. Це був час, коли Дзюбу цькували на сторінках радянської преси, нападали на нього на зборах, обвинувачували у сприянні "українським буржуазним націоналістам", погрожували в'язницею. Проте тоді керівні органи КПРС ще грались з опонентами в деякий "лібералізм", часово

84 толерували самвидавну літературу в Радянському Союзі. Момент для рішального удару ще не наспів.

Правда, кільце довкола Дзюби вже тоді замикалось. В грудні 1969 р. Правління Київської організації СПУ викинуло його зі своїх рядів. Але після тодішньої заяви Дзюби, Президія СПУ змінила те рішення, повернувши йому членські права. У той час Дзюба був ще на волі. Арешт прийшов щойно в квітні 1972 р., а в березні 1973 р. засуд на п'ять років ув'язнення і п'ять років заслання. Цей присуд тепер уневажнила Президія Верховної Ради УРСР, проголосивши помилування Дзюби за щину його покаяння.

Як відомо, перша заява Дзюби була — коли мати на увазі радянські умови — порівняно стримана. В ній він тільки застерігався проти того, що його критичні писання про національну політику КПРС нібито використовують за кордоном "українські буржуазні націоналісти", і заявляв, що на національні проблеми в СРСР він "завжди прагнув дивитися з погляду принципів наукового комунізму, вчення Маркса-Енгельса-Леніна". Тим не менше, та заява Дзюби зустрілась з дуже гострою критикою іншого видатного українського патріота, Валентина Мороза. У своєму есеї п. н. *Серед снігів*, що поширювався в Україні і був надрукований у нашому журналі за березень 1971 р., Мороз висловив переконання, що заява Дзюби заподіяла "грандіозну шкоду" і її авторів і програмі, за яку він боровся та яку він виклав зокрема у своїй книзі *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Мороз, м. ін., писав:

"Склалося так, що найвагомішим документом сучасного українського відродження, його сконденсованим виразом стала Дзюбина книга. Світ вивчає теперішню Україну "через Дзюбу". Дзюба став символом. Став прикладом — а про значення прикладу сказав він сам. Ідеї не досить. Ідея гола і суха — потрібне живе її втілення. Істину знають — треба *віри*. Щербата українська доля обрала Івана Дзюбу. Щербата українська доля поклала на його плечі тягар символу. І скидати його під ноги — не достойно... Дзюба став для людей богом — і вони повірили".

Критика Мороза на адресу Дзюби була, як виходить з цілого його есею, подиктована бажанням знову повернути Дзюбу народові, поставити його на місце, яке він своєю працею собі завоював. Тому Мороз закликав Дзюбу "відмовитись від заяви" та переконував, що "Україна чекає від Дзюби нових творів".

Проте вийшло інакше. Дзюба поради Мороза не мав можливості послухати. Нових творів, що їх від нього жде

Україна, він не обіцяє. Зате у своїй заяві від 6 листопада він повідомляє, що "ще перебуваючи під слідством, я розпочав роботу, яка являється мені розгорнутим критичним аналізом *Інтернаціоналізму чи русифікації?* А далі пише: "Того "Івана Дзюби", який дозволяв робити із себе притчу во язицех і який марнував роки на політичних манівцях, нема і вже не буде".

Значить, бога, про якого писав Мороз, вже більше немає. З висот, на яких він стояв, його зіпхнули в безодню ночі і змусили поклонитись Мефістофелеві Півночі, яка від сторіч важкою зморою лягла над Україною і її синами. В цьому велика персональна трагедія Івана Дзюби. Але в цьому також трагедія його нації.

А все ж таки постать Дзюби небуденна, а його діла великі. Ніякі його теперішні заяви, що заперечують його власне "я", цього факту змінити не можуть.

II.

Іван Дзюба вийшов на сцену українського літературного, культурного і громадського життя в другій половині 1950-их років, проте його метеорний ріст в Україні, в СРСР, а згодом і за кордоном стався щойно в 60-их і на початку 70-их років. Мороз не перебільшив, коли у згаданому вище есеї писав, що після появи Дзюбиного *Інтернаціоналізму чи русифікації?* і після його інших виступів світ став оцінювати Україну "через Дзюбу". Впродовж років його прізвище було в очах чужинців символом того, що думає і чим живе сучасна Україна, точніше та частина українського народу, що не капітулює перед наступом Москви і не дозволяє тоталітарній диктатурі затуляти їй рота, а на наступ ворога відповідає: ні. На фоні тюремної атмосфери придушення свободи в СРСР і масового приниження чи байдужості, Дзюба і його погляди та вчинки стали не абиякою подією в Україні й поза нею. Книжка Дзюби дуже швидко знайшлася у багатьох університетах і дослідних центрах світу, як підручник для студій сучасної України. Коли в міжнародній пресі писали про спротив на Україні, в центрі тих писань завжди стояло прізвище Дзюби.

Це не було випадкове. У його *Інтернаціоналізмі чи русифікації?* він науковим методом виклав основні риси сучасного становища в Україні, розкрив на широкому фоні політики, культури, науки, мистецтва, літератури, преси, видавництва, економіки засоби й вияви сучасного поневолення українського народу та здер маску з так званої лєнінської національної політики Москви. До того написана його студія з великим знан-

86 ням предмету, в ній задокументована ерудиція автора, його непересічний публіцистичний таланти. Недаром у рецензіях на його книжку чужинці писали, що це один з найбільш софістикованих документів самвидавної літератури, що за останнє десятиріччя вийшли з Радянського Союзу. Це забезпечило її переклад і поширення також чужими мовами (три наклади англійською мовою!).

Тим більше в самій Україні Дзюба став швидко прапорною постаттю, носієм нового, маяком, який орієнтує народ і вказує шлях боротьби. Насамперед він це робив у найближчій йому галузі літературної критики. Ще в 1955 р., отже на початках т. зв. десталінізації, Олександр Довженко видвигнув вимогу "розширювати творчі межі соціалістичного реалізму", що на ділі мало означати початок кінця сталінської ортодоксії в духовній творчості. Дзюба йшов багато далі, називав речі своїми іменами. Передусім виступив на захист правди в писаному слові, закликав зірвати з брехнею, що зсередини пройшла все життя й усі вияви духовної творчості в СРСР. На вечорі в честь Василя Симоненка в Києві 1965 р. він казав:

"Коли людина говорить на повен голос, голос її міцніє. А коли привчає себе говорити напівпошепки — цей півшепіт стає її "нормальним голосом". Василь Симоненко мужньо говорив правду, і правда його самого робила все більшим і більшим".

Цей принцип говорити правду став напрямною дією також самого Дзюби. У своїх літературно-критичних есеях він поновому показав, або відбронзував постаті тих, хто говорив на повний голос, — Сковороди, Шевченка, Лесі Українки, Кобилянської. У той же час він нещадно батожив оточуюче його на верхах суспільства рабство, приниженість, вислужництво, примітивізм. На тих же поминках по Симоненкові, в президії яких сиділи тодішні керівники літературного синедріону УРСР, він кінчив свій виступ такими словами: "Лете сльози над Симоненком, запевняйте, що любите його — так учіться у нього бути людьми, а не тільки донощиками й фарисеями, про яких сказав Шевченко:

"О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш!?"

З неменшою ясністю Дзюба заговорив на повний голос про політичне становище нації. У цитованому вже есеї *Серед снігів* Мороз писав:

"Що з русифікацією треба боротись, — це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб

запалити в людині давно готове багаття. Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шестидесятників...”

Дзюба був учасником десятків протестних акцій, петицій, звернень до органів влади проти переслідування діячів української культури. В 1963 р. він виступив на заборонених органами КГБ зборах української інтелігенції Києва, присвячених роковинам Лесі Українки. У вересні 1965 року Дзюба був головним промовцем в кінотеатрі "Україна", де сотні киян протестували проти тодішніх арештів в Україні. Рік пізніше він промовляв у Бабиному Ярі під час відзначування 25-их роковин масового гітлерівського злочину над євреями. У 1968 р. Дзюба, разом з Євгеном Сверстюком, Михайлиною Коцюбинською, Ліною Костенко і Віктором Некрасовим, проголосив відкритого листа до газети *Літературна Україна* з протестом проти нападів О. Полторацького на ув'язненого тоді Вячеслава Чорновола і под.

Усі ті дії висунули Дзюбу як природного провідника нового, стихійного народного руху. Тепер же виходить так, що всю понад десятирічну свою діяльність, усе, в що він досі вірив, досягнувши майже середнього віку (він має 42 роки), Дзюба мав би відкинути й заперечити. Зокрема він мав би заперечувати погляди, висловлені у книжці *Інтернаціоналізм чи русифікація?* У своїй заяві з 9 листопада він так пише про свою нову роботу, яку, як він каже, розпочав "ще перебуваючи під слідством", (пояснення, що саме про себе чимало говорить!):

"Зараз я продовжую роботу над цією книжкою. В ній я хочу аргументовано розкрити неспроможність і хибність ряду основних положень тієї колишньої праці."

Але, невже це можливе? Невже ж таке завдання буде під силу навіть перевихованому в умовах слідства Дзюбі? Поперше, у своєму *Інтернаціоналізмі чи русифікації?* Дзюба, як відомо, на широкому фоні розкрив ступневу ліквідацію автономічних прав України Москвою, русифікацію всіх галузей життя українського народу, дискримінацію української молоді у вступі до високих шкіл, постійне знижування тиражів і скількості публікацій українською мовою і рівночасний ріст російськомовних видань в Україні, вичавлювання основних капіталів з України у всесоюзний бюджет без відповідної рекомпенсати, зневажливе ставлення російських шовіністів до української мови, культури, історії, традицій, гльорифікація всього російського, проповідування теорій про заникання значення окремішності України й інших неросійських народів та приєднування їх в одну велику "руську" націю і под. Усе це Дзюба писав 1965 р., послуговуючись

88 виключно радянськими джерелами (антирадянської агітації, вихоплених цитат, чи закордонних статистик там не було!).

Від того часу минуло вісім років і трагічне становище нації, про яке Дзюба писав (все більше людей по всій Україні починають почувати глибоку тривогу за долю своєї нації”, — читаємо в *Інтернаціоналізмі чи русифікації?*, не покращало, навпаки, стало багато гірше. Стомилевими кроками йде русифікація. Українська мова на ділі зникла з великої більшості міст України й тулиться на крайочках їхніх передмість та в селах, і то часто в скаліченому виді. Науково-дослідні праці в УРСР не тільки в галузі природничих, але й суспільних наук друкуються майже виключно російською мовою. УРСР, як т. зв. суверенна республіка, перетворена в пародію, а в новій конституції, що її тепер готувлять в СРСР, уже відверто говориться про потребу ревізії принципів теперішнього радянського “федералізму”. У науковій літературі СРСР пускаються вже пробні бальони про потребу унітарної держави (це ніби дальший крок по лінії хрущовської тези про зникання значення кордонів між республіками СРСР). Врешті дехто з теоретиків національної політики КПРС іде так далеко, що просовує нахабні тези про перетворювання т. зв. “радянського народу” в “радянську націю”, отже на ділі націю російську. А впарі з цим поспішно проводять політику перемішування населення в СРСР, мішаних шлюбів, поселювання російських колоністів у не-російських республіках, словом роблять усе, що просто називається пляновим геноцидом.

Що ж у таких умовах мав би Дзюба доказувати? Потребу смерті своєї нації? Заперечувати свої колишні тези про русифікацію? Переконувати, що бушуючий сьогодні в Радянському Союзі російський шовінізм — це справжній інтернаціоналізм, а не плянове вбивство неросійських народів? Ні, таке завдання таки не під силу Дзюбі. Якщо вже конче треба таке завдання виконати, то з цим краще впораються Стенчуки, Козаченки, Солдатенки, Маланчуки, Білодіди, чи Збанацькі.

Правда, Москві і виконавцям її волі в Києві хочеться мати при такій роботі саме Дзюбу. Це зрозуміло. Вони конче хочуть, щоб Дзюба заперечив сам себе, щоб відрікся усїєї правди, за яку боровся, щоб набрехав сам на себе, щоб з того, хто здирав з них маску облуди, перетворився у звеличника їхньої неправди. Для їхньої політики насильства в Україні вони потребують *impriatur* Дзюби.

Але це так само, якби Микола I, чи Олександр II та їхні наставники в Україні вимагали від Шевченка, щоб він відрікся

свого "Великого Льоху", чи "Сну", "Юродивого", "Іржавця" або "Розритої могили", щоб на місце акту обвинувачення, який він їм виставив, став писати панегірики в їхню честь і в честь їхньої політики в Україні. На шану царським сатрапам треба сказати, що такої ціни вони Шевченкові не ставили. Іншого "Сну" чи "Великого Льоху" вони його не заставляли писати.

III.

При всьому персональному й національному трагізмі покаючої заяви Дзюби, ця проблема має ще інші виміри.

Поперше, вона до решти розкриває справжній характер і природу "першої пролетарської держави світу", країни, в якій "будується комунізм", країни, чи точніше режиму, що у відношенні до своїх громадян символізує все найбільш антигуманне, реакційне й обскурантське. Візії Артура Кестлера чи Джорджа Орвелла стають дійсністю наших днів. Людину, яка з позицій теоретично обов'язуючої в СРСР філософії і політичної доктрини виступає на захист прав свого народу, людину, що робить це в рамках діючих державних законів, людину, що, з огляду на свій вік, є продуктом виключно радянської дійсності і чужою для будь-яких сторонніх впливів, до того людину, від років хвору на туберкульозу, саджають у в'язницю, місяцями держать без будь-якого зв'язку зі світом, судять на закритому суді, а тоді, як сам Дзюба пише, "під слідством" "перевиховують". А "перевиховавши", пускають вістку про своє досягнення на дроти міжнародних пресових агентств.

Подруге, чи справді досягнена знуцаннями над Дзюбою поліційна, а не політична перемога імперії є перемогою над ним, над його дотеперішніми ідеями, чи над народом, в імені якого він роками виступав? Коли дивитись на Дзюбину трагедію в аспекті минулих досвідів нашого народу і його майбутнього розвитку, то слід нагадати, що крізь подібний вогонь пройшли деякі його попередники. В певному відношенні його доля нагадує долю Миколи Хвильового, хоч життєвий шлях і розвиток його політичного думання були інші. Обидва вони наскрізь трагічні постаті нашої найновішої історії і цей їхній трагізм, включно з їхніми слабостями, можна зрозуміти, дарма що не можна оправдати їхніх заяв ворогові, бо ті, хто є прапором для народу, хто показує йому шлях боротьби, відступати не сміють.

З другого однак боку, в перспективі історії і майбутнього, і Хвильовий і Дзюба входять в народну скарбницю боротьби незалежно від виявлених ними слабостей. Коли майбутній дослідник буде говорити про великий підйом нашої нації 1960-их

90 років, він говоритиме про Дзюбин *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, а не про вимушені на ньому самообвинувачення. Такі примусові самовідречення за підписом Дзюби не змінять фактів, що їх він виклав у своїх писаннях, коли ще був справжнім Дзюбою. Хіба від вимушеної інквізицією заяви Галілео Галілея земля перестала обертатись довкруги сонця? Хіба втратили в чомунебудь на вартості його тези про побудову всесвіту, якими він підтримав засуджувану інквізицією науку Коперника? Кінець-кінцем, переміг Коперник і Галілей, а не оборонці тодішнього обскурантизму.

Правда, в моменті своєї слабости Галілей не витримав проби життя, він не став Джорданом Бруно, що вибрав костер замість покаяння, алеж не всім дані сили бути Брунами. Наче передбачаючи розвиток майбутніх подій, Валентин Мороз ще в 1971 р. перестерігав Дзюбу: "Маймо сором хоч перед тими жінками, які досиджують 25 років і ні разу не поскаржились на тиск".

Проте, місце Дзюби, як провідної постаті підйому нашого народу в 60-их і початку 70-их років, в історії України тривале. Незалежно від його теперішньої слабости, своїм словом і своїми ділами він у вирішальній мірі вплинув на розвиток нашої нації останнього десятиріччя. Немає сумніву, що ті, кого він кликав до боротьби, байдуже чи вони на волі, чи у в'язницях, в Україні, чи поза нею, з болем приймуть його покаяння. Але впарі з цим вони не відкинуть автора *Інтернаціоналізму чи русифікації?*, вони не забудуть його писань і його виступів, навпаки, вони візьмуть їх на озброєння в дальшій боротьбі народу.

При всьому трагізмі сучасної долі Дзюби, це є і буде його найбільший і тривалий тріумф. Це також буде перемога автора *Інтернаціоналізму чи русифікації?* над ворогом, який вимушеною на Дзюбі заявою даремне надіявся скомпромітувати його й послабити невпинний рух нашої нації до національної, політичної і соціальної свободи.

ЧИ МОЖЛИВА В НАС ДВОПАРТІЙНА СИСТЕМА?

Роман Борковський

I. ПАРТІЯ І ПАРТІЙНІ СИСТЕМИ

До характерних рис сучасного політичного життя належить без сумніву його пов'язання з політичними партіями. Воно настільки сильне, що стало невід'ємною частиною політичного світогляду модерної людини. Це виявляється, між іншим, в тому, що навіть там, де, здавалося б, немає місця на партії, тобто в модерній тоталітарній системі, партія фактично є віссю, навколо якої обертається все політичне життя держави. Цей неочікуваний, але тільки сповидний парадокс базується на двох протилежних тенденціях історичного розвитку. Перша тенденція — це тенденція утворювати сильну, можна сказати, необмежену державну владу. В Європі ця тенденція знайшла свій клясичний вияв шойно після закінчення середньовіччя, коли з фєвдального порядку розвинулися національні, централізовані держави, очолені монархами з більш або менш абсолютною владою. Історично, однак, ця тенденція сягає до самого початку політичного життя та перших відомих державних організацій.

Однак так само давно зароджується друга тенденція до обмеження влади монарха, до забезпечення прав людини проти самоволі влади, і до впливу на формування та виконання державної влади. Про давність цієї тенденції свідчать антропологи, які прийшли до висновку, що в примітивних племенах можна вирізнити два організаційні принципи, які, вживаючи сучасної термінології, можна визначити як автократичний або провідницький і демократичний, тобто аристократично-демократичний.

Стаття, що її тут друкуємо, — це скорочений текст доповіді, яку автор прочитав на сесії Конгресу Української Вільної Політичної Думки в Нью-Йорку, 12 травня 1973. — Редакція

Поділ на партії базується на природнім факті існування серед людей різних опіній на ті самі справи, різних настанов та реакцій на ті самі явища і наявності різних інтересів. Коли ті розбіжні настанови знаходили якийсь кристалізаційний осередок, яким звичайно був претендент до влади, тоді поставали також організовані партії. Очевидно, ті партії мали ефемерний характер. Це були партії *ad hoc*, які по досягненні своїх цілей або самоліквідувалися або інтегрувалися у панівну кліку чи еліту монарха. В певному сенсі передвісниками модерних партій були релігійні рухи, що виникли у зв'язку з реформацією.

Питання історичної генези сучасних політичних партій має свій дуже практичний аспект, бо основоположні для їхньої генези ідеї діють сьогодні далі в різних партійних системах. Перші політичні партії модерного характеру розвинулися на базі англійського парламентаризму шляхом еволюційного процесу, що тривав майже два сторіччя; предтеч пізніших партій треба шукати в часі англійської революції 18 сторіччя. Англійська революція розвинулася на тлі спору за прерогативи між парламентом і королем. З розвитком спору англійське суспільство, точніше його політично активна частина, поділилося на прихильників парламенту і короля. Загострення конфлікту привело до революційного вибуху і громадянської війни. Далі між самими прихильниками парламенту, тобто революціонерами створилися дві партії. Це також типове явище, що закономірно повторяється у всіх майбутніх революціях. Конфлікт між двома революційними партіями довів до військової диктатури Кромвела, а згодом до реставрації монархії, разом із спробами нових королів вернутися до системи одноособової влади. Щойно друга, т. зв. безкровна або світла революція раз назавжди утвердила право парламенту на співучасть у владі. А згодом прийшло до другого етапу розвитку англійської партійної системи, до створення менш-більш постійних парламентарних партій, або, як тоді називали фракцій.

Тут треба зазначити, що згадані партії чи фракції розвинулися *via facti*, тобто без жодного теоретичного узasadнення, ба, що більше, всупереч існуючій тоді панівній лінії, що партії чи фракції є шкідливим і небезпечним явищем. Цей останній момент вимагає вияснення, бо в суспільствах запізвених у своїм політичнім розвитку ще сьогодні послуговуються тими самими аргументами, якими послуговувались в Англії у 18 сторіччі, і які давно спростувало і відкинуло само життя. Негативне ставлення публічної опінії у відношенні до партій диктувалось тим, що, мовляв, партії являються чинником поділу

суспільства на ворожі табори, отже є спричинниками конфліктів там, де треба дбати про національну єдність і зцементованість. Але у світлі дальшого розвитку ті побоювання не виправдалися, принаймні у відношенні до Англії. Навпаки, партійна система привела до скріплення системи влади, отже і держави, до забезпечення стабільності, до панування права в державі і базованого на законі безконфліктного перенесення влади від одного суспільно-політичного прошарку до іншого, а особливо до поглиблення демократії, тобто до поширення співучасті громадян в політично-державному житті.

Переходячи до історії виникнення американської партійної системи, треба ствердити, що на ній позначився сильний вплив англійської політичної культури і головно завдяки йому створилася також двопартійна система. Процес еволюції цієї системи нагадає еволюцію британської, однак із значними відхиленнями, зумовленими іншими обставинами життя. Інтересно, що усі т. зв. батьки-основоположники американської республіки, на чолі з Вашингтоном, перестерігали перед духом партійності і перед формуванням постійних партій. Але іронія історії виявилася в тому, що ті самі батьки-основоположники, які в теорії були проти партій та партійного духа, поклали перші реальні основи під розвиток американської партійної системи, творячи фактично дві перші американські партії федералістів і республіканців, що їх очолювали такі знамениті постаті як Гамільтон (федералістична фракція) і Джефферсон (республіканська фракція).

Американські партії значно відрізнялися від англійських. Англійські партії були засадничо партіями ідеологічними. Ідеологія і класові різниці та інтереси лягли в основу поділу на консервативів та лібералів, що проходить протягом цілого 19 сторіччя і щойно після першої світової війни ліберальна партія розкладається і зникає, а її місце займає партія праці. Натомість американські партії не формувалися на ідеологічній основі. Вони є конгломератом різних груп, які, обстоюючи свої групові інтереси, погоджуються на тому, що найкраще реалізувати їх у рамках політичної партії. Ідеологічні проблеми дискутуються і вирішуються не між партіями, але всередині кожної партії, де створюються різні фракції.

Розвиток партії і партійної системи у Франції пішов дещо іншим шляхом. Франція мала усі дані на те, щоб створити свою власну двопартійну систему. Основою її міг бути традиційний поділ французької публічної opinio, як результат культурних нашарувань історичної Франції. В історичному моменті, коли

почали творитися перші французькі партії, тобто в часі французької революції, цей двоподіл проявлявся доволі виразно, найперше між прихильниками монархії і республіки, а потім між самими революціонерами (жірондисти і якобінці).

До розбиття французького парламенту на ряд партій прийшло за реставрації Бурбонської монархії після Наполеонівської епопеї.

Для нас французька система важлива тим, що за її зразком ішли майже усі держави континентальної Європи, включаючи Росію й Австро-Угорщину, отже посередньо й Україну.

І вкінці найпізніше, бо щойно в двадцятому сторіччі зформувалася однопартійна система. Як батьківщиною двопартійної системи є Англія, багатопартійної Франція, так однопартійної є Росія в її революційній формі. Теоретиком і творцем однопартійної системи був основоположник більшовизму Ленін. Його систему перейняв основник фашизму Муссоліні, а за ним Гітлер. Обидва останні відповідно перелицювали систему Леніна з комуністичної на націоналістичну. Пізніше Ленінові зразки перейняли всі комуністичні рухи; за зразками Муссоліні й Гітлера ішли усі право-націоналістичні або фашистівські рухи.

При творенні своєї системи Ленін покористувався вченням Карла Маркса і визнавав себе його учеником, коментатором та продовжувачем його теорії. Маркс вважав, що у майбутньому боротьба кляс, яка творила досі змісл історії, — закінчиться. Це станеться тоді, коли дозріла, сильна і свідома своїх клясових інтересів робітнича кляса переверне шляхом революції капіталістичний лад і створить новий лад соціалізму. При соціалізмі не буде антагоністичних клясів, бо всі паразитні кляси будуть знищені і буде побудоване безклясове суспільство. Оскільки в безклясовому суспільстві не буде суперечних економічних інтересів, зникне потреба політичних партій, які ті інтереси репрезентують. Та й сама держава, яка була досі зряддям клясового поневолення поступово зникне.

З того вчення Маркса Ленін зробив такий висновок: оскільки робітнича кляса є клясою майбутнього, яка має перевести революцію і створити соціалістичне суспільство, то вона потребує до здійснення тих своїх завдань організаційного інструменту — політичної партії. Тому, що ті завдання є неподільні, то партія мусить бути одна і єдина. Інші партії, що заступають інтереси кляс призначених історією на знищення, мусять бути скасовані. Еманация і репрезентант робітничої кляси, — комуністична партія має насамперед завоювати державну владу, а тоді через диктатуру пролетаріату започаткувати транс-

формацію суспільства в напрямі реалізації соціалістичних 95 ідеалів.

Перелицювання системи Леніна фашистівськими рухами виявилось в тому, що замість кляси підставлено націю з усіми послідовними консеквенціями. Як у Леніна комуністична партія була еманациєю робітничої кляси, так у фашистівських лідерів націоналістична партія (чи організація) була еманациєю і втіленням волі нації і тому всі інші партії вважалися як зайві і шкідливі.

Так у сучасному світі існують паралельно три партійні системи: двопартійна, багатопартійна й однопартійна.

II. РОЛЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Тепер треба зупинитися над проблемою позитивів і негативів цих трьох систем. Прихильники однопартійної системи вказують на її колосальну ефективність; вона здатна викресати величезну енергію з широких мас і досягти імпозантних організаційних, економічних і мілітарних успіхів. Такого аргументу не можна повністю заперечити. Монопартія, як засіб організації та активізації мас, має справді неперевершені переваги. Але вона вбиває свободу. Ленін та інші творці монопартії та її внутрішньої структури базувалися на зразках організації армії та деяких релігійних орденів, головно єзуїтів. Однак армія ніколи не прагнула накинати своєї власної структури цілому суспільству, навіть тоді, коли мілітарні хунти захоплювали владу у свої руки й установлювали військову диктатуру. Так само католицькі релігійні ордени не старалися захоплювати влади в католицькій церкві; вони завжди уявляли себе воюючим авангардом церкви і визнавали над собою вищий авторитет папи. Зате лідери монопартійних груп, вважаючи себе найвищим авторитетом у всіх ділянках життя та прагнучи накинати державі і суспільству організаційну структуру та ідеологію своїх партій, приводять до загиби свободи.

Іншим важливим недоліком монопартійної системи та її організації держави є неможливість легального переходу влади від одних її носіїв до інших.

Найважливішою позитивною прикметою двопартійної системи є уможливлення існування сильної і стабільної виконної влади при рівночасному збереженні демократичних прав і свобод одиниці і суспільства. Існування правлячої партії і опозиційної, які залежно від настроїв і волі громадянства можуть мінятися своїми ролями, сприяє витворенню гнучкої системи базованої на

правопорядку та контролі суспільством державної влади. Негативним виявом цієї системи є недостача відповідної репрезентації різних нюансів публічної opinio в державних установах та зв'язана з тим обмежена можливість репрезентації інтересів меншостей.

Таку репрезентацію забезпечує багатопартійна система і це треба вважати її найбільшою перевагою. Зате, як правило, багатопартійна система неспроможна запевнити стабільної та сильної виконної влади.

Якщо йдеться про функцію сучасних політичних партій, то всі вони прагнуть до осягнення державної влади, або хоч впливу на неї, та до виконання цієї влади якнайдовше. Натомість щодо способу виконання цієї влади, то тут існують засадничі різниці між демократичними партіями дво- чи багатопартійної системи і тоталітарними монопартіями. Найважливіша різниця в тому, що демократичні партії виконують владу на основі мандату громадян-виборців, а керівництво тоталітарної монопартії являється властивим сувереном держави і виконує владу незв'язане жодними правними, звичасвими чи моральними нормами.

Побіч основної функції політичних партій в демократичній системі, що виявляється у визначуванні кандидатів до парламенту і на виборні уряди, існує ще цілий ряд додаткових функцій, але тим не менше важливих.

І так у кожній партії відбувається процес, який умовно можна б назвати циркуляцією еліти. Виявляється це в тому, що партія вишукує з-поміж свого членства талановитих людей і висуває їх на різні провідні місця в партійній ієрархії. Це має особливе значення для збільшення молодого нарізку політичних лідерів.

Далі, партії займаються опрацюванням ідеологічних, програмових і політичних засад. Тим самим вони дбають про розвиток політичної думки і вдержання на відповідному рівні політичної культури. З тим зв'язана ще інша функція політичних партій — бути каталізатором політичної дискусії в цілому суспільстві. Вони не тільки ведуть політичні дискусії у своєму середовищі, але стимулюють ведення їх серед ширших кіл громадян. Це втягає маси населення в процес визначення напрямку, в якому має йти державна політика.

В основному всі ці функції є також функціями партій поневоленних народів з тим, що замість безпосереднього змагання до влади виступає боротьба за державність. Партії є організаторами боротьби за державу, і також — в умовах

еміграції — за політичний вплив у межах чужої держави. Крім того еміграційні партії мають за завдання плекати державницьку традицію серед свого членства і загалу суспільства. Вправді деякі аспекти цієї традиції можуть бути культивовані і не політичними організаціями — науковими, культурними і громадськими, але тільки політичні партії здатні надати цим традиціям снаги і впливу, пов'язуючи їх з актуальними проблемами організованого життя еміграції. І тільки політичні партії можуть охоронити еміграцію від безперспективних стежок аполітичного культурництва, що відживає в кожній політичній еміграції, як реакція на декон'юнктуру та брак реальних успіхів. Далекий приціл та перспективний погляд на поточну політику являється ліком на такі дефетистичні настрої.

ІІІ. УКРАЇНСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ

В історії України наявні ті самі прояви і тенденції, що спричинили розвиток політичних партій в інших країнах. В княжій добі можна завважити певні явища, які можна віднести до партійних поділів. Відомо, яку важливу роллю в нашій ранній історії відіграло народне віче, а потім боярська рада. Не можна уявити собі, щоб справи полагоджувані вічем чи радою, не викликали різниці думок, й у висліді поділу на партії. Знаємо також, що віче могло навіть скинути слабого і недолугого князя. Подібно і в козацьких часах не обходилося без партійного поділу, коли йшлося про вибір кошових отаманів і, згодом, гетьманів.

Історія постановня модерних українських партій потверджує тезу про тісний зв'язок між виникненням партій та демократичними і революційними тенденціями. Особливістю української ситуації в час перших спроб організування політичних партій було політичне і соціальне поневолення українського народу. Не диво отже, що політично думаючі кола українського народу звертали свій погляд на демократичні і соціальні революційні рухи, шукаючи в них розв'язки своїх важких проблем.

Першу спробу політичної організації українців — Кирило-методіївське братство не можна ще вважати за політичну партію. Це був радше конспіративний політичний гурток. Початків перших українських партій модерного типу треба шукати в Австро-Угорській монархії, де 1867 року введено конституційний режим і цим покладено основи під регулярне, правне існування політичних партій. Про політичну слабкість тодішнього

98 українського руху в Галичині свідчить факт, що треба було чекати двадцять і три роки від часу введення конституційного ладу в Австрії, заки постала перша модерна українська політична партія, що нею була Українська Радикальна Партія (УРП), створена при великому вкладі праці Івана Франка і не без впливу великого речника політизації українського руху Михайла Драгоманова. Попередні спроби організації українського політичного життя в Галичині, наприклад, Головна Руська Рада з 1848 року і пізніша народовецька діяльність не спиралися на організованих народних партіях.

Іван Франко свідчить, що до постановня УРП причинилися молоді соціалісти-революціонери, які перейшли через тюрми Австро-Угорської монархії і до яких належав сам Франко. У своїм есеї *Молода Україна* Франко пише: "...недавні арештанти в порозумінні зі значним кружком молодих галичан заснували політично-літературний часопис *Народ*, а восени 1890 року створили радикальну партію з метою нести в народні маси свідомість його економічних, політичних і національних інтересів, і публіцистично прояснювати ті інтереси та боронити їх".

Ця перша партія проклала шляхи для постановня інших партій та в деякій мірі визначила їх характер, як партій в першу чергу інтелігентських з пляном заступатись за "народ" та організувати його. Велику ролю в тому відіграло студентство. Те, що сказав Іван Франко про радикальну партію, стосується також в певному сенсі до національно-демократичної і соціал-демократичної. У згаданім есеї Франко писав: "нова партія, що з натури речі мала бути хлопською, була заснована без участі хлопів". Щойно згодом радикальна партія стала висловом клясового (й, очевидно, національного) руху українського селянства, до чого у великій мірі причинилася штрайкова акція 1902 року. Пізніше створилися ще Національно-Демократична Партія (1899) і Українська Селянська Партія (1900).

З уваги на інші громадсько-політичні умови життя українців у російській імперії перші політичні партії постали там нелегально. Це були, не дивлячись на назву "партія", звичайно невеликі конспіровані гуртки студентської молоді, які тільки з часом розгорнули організаційну та пропагандивно-політичну роботу. Першою такою групою була Революційна Українська Партія (РУП) заснована 1900 року. Вона стояла на самостійницьких позиціях, але скоро розкололася на самостійницьку Українську Народну Партію (УНП) і марксистську Соціал-демократичну (УСДРП). Революція 1905 року принесла деяке,

короткотривале пожвавлення в партійно-політичному житті. Перша група соціал-революційної партії постає в 1906 році, але партія відбула свою першу партійну конференцію щойно напередодні світової війни, у червні 1914 року.

Хоч роки між першою російською революцією 1905 року і першою світовою війною були часом зросту національної свідомості і сили українців в російській імперії, то революційні партії не відіграли в тому періоді більшої ролі. Можна сказати, що більшу роль, навіть політичну, відіграло в тому часі аполітичне Товариство Українських Поступовців, що об'єднувало визначних українських діячів старшої генерації. Воно також діяло підпільно.

Властивий розвиток українських політичних партій починається з революцією 1917 року. Історик того періоду Дмитро Дорошенко подає про це лаконічно: "Формувалися українські політичні партії і відбували свої конференції та з'їзди" (*Історія України, 1917-1923 рр.*, т. I, стор. 48). Вже у березні відбувся з'їзд ТУП, на якому це товариство оформилося в політичну партію під назвою Союз Українських Автономістів-Федералістів. Згодом партія перейменувала себе на Партію Соціалістів-Федералістів. Негайно після цього відбулася конференція Української Соціал-Демократичної Партії, що фактично припинила своє існування в 1907 році, а за нею Установчий з'їзд Української Партії Соціалістів-Революціонерів.

Ці три партії, то була, так сказати, велика трійця, що мала провід українського політичного життя в період Центральної Ради і пізніших визвольних змагань. (Вони, до речі, відповідали великій трійці галицьких партій, згаданих раніше). Крім них постав 1917 року цілий ряд менших партій. І так у червні відбувся обласний з'їзд Української Партії Самостійників, що продовжувала діяльність УНП. Всеукраїнський з'їзд партії відбувся щойно в грудні. Партія обстоювала вимогу негайного проголошення самостійності України. В літніх місяцях на Полтавщині засновано Українську Демократично-Хліборобську Партію, що об'єднувала поміщиків і заможних селян. В жовтні відбувся з'їзд Трудової Партії, провідними діячами якої були кооператори. І вкінці, в грудні постала Українська Федеративно-Демократична Партія, що складалася в більшості з представників старшої генерації української інтелігенції. Обидві останні партії були дуже малі і їх вплив на політичне життя був незначний. Разом в революційному 1917 році діяло сім українських партій.

Коли ми проаналізуємо діяльність цих партій, включаючи і галицькі, то побачимо, що:

1. Всі вони постали в кліматі піднесення національних, демократичних та революційних настроїв. Це впливає з засадничого факту пов'язання модерного українського політичного руху з демократичними та революційними тенденціями. Цим також підтверджується теза про революційно-демократичний характер українського руху взагалі. Того факту не змінило зрештою запізніле зформування вже в час революції українського консервативного табору.

2. В тісній зв'язку з цим є й дальша прикмета українських партій — їхнє позитивне і глибоке зацікавлення проблемою соціально-економічних змін в інтересі (широких мас) народу.

3. Третя характеристична прикмета, пов'язана з попередніми, — це ідеологічний характер українських партій.

4. Дальшою прикметою цих партій є їх засадничий інтелігентський характер та порівняно невелике число членів. Тільки дві з них, обидві селянські, зуміли запустити коріння в народну гуцу, — це Радикальна Партія в Галичині і Партія Соціалістів-Революціонерів на східньо-українських землях, при чому остання не безпосередньо, але через квазі-станову організацію "Селянська Спілка".

Одночасно з трагічним закінченням визвольних змагань закінчилося існування українських партій на СУЗ. Якийсь час ще ліве крило есерів, т. зв. боротьбісти, старалися зберегти свою автономію та партнерство з привладною Комуністичною Партією, але і вони були змушені зіллятися з одинокою легально існуючою партією, що була фактично філією російської комуністичної партії, ВКП(б).

Інша була доля політичних партій на землях, що в наслідок Ризького договору припали Польщі! Тут треба вирізнити Галичину і Волинь та північно-західні землі: Холмщину, Підляшшя і Полісся. Тільки в Галичині мали змогу діяти три традиційні партії. На інших землях діяли або виключно підпільні організації націоналістичного чи комуністичного напрямку або своєрідна прибудівка польської урядової партії (Волинь). Спроби створення інших легальних партій в Галичині, як наприклад, католицького напрямку, легально-націоналістичного (Фронт Національної Єдності) та легально-комуністичної (Сель-Роб) мали тільки тимчасовий успіх.

Найважливішим однак фактом у партійно-політичному житті ЗУЗ було виникнення націоналістичної організації з монопартійним спрямуванням Організації Українських Націоналістів

(ОУН). ОУН не тільки діяла підпільно, але й заперечувала потребу існування легальних партій, називаючи їх опортуністичними й угодовими та уважаючи їхнє існування зайвим у процесі революціонізування широких мас українського народу та підготовці української національної революції. Двоподіл, який створила таким чином ОУН, ішов далеко глибше, ніж усі попередні поділи традиційних партій. ОУН спричинила атмосферу поділу не на політичних противників, але майже на два ворожі табори. Що монопартійна постава ОУН диктувалася не тактичними міркуваннями і характером підпільної праці, але принципово-ідеологічними настановами, свідчить точка у програмі ОУН, згідно з якою в майбутній українській державі політичний устрій має базуватися на тільки одній політичній організації.

IV. В НАПРЯМІ ДВОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ

Коли в наголовку поставлено питання, чи можлива у нас двопартійна система, то цим імпліковано, що в нас цієї системи немає, а однак вона була б для нас побажана і корисна. "Для нас" означає для майбутньої української держави і для сучасної політичної еміграції. На поставлене питання відповідаю позитивно: вона можлива. Але сама можливість заіснування ще не говорить багато про здійснення, яке залежить від цілого ряду передумов. Однією з них є наявність певного вищого рівня політичної культури. Двопартійна система, як і само явище політичної партії є твором політичного генія англосакської раси. Вона постала в Англії, була перещеплена в Америці й удержується в цих країнах досьогодні. Цей факт однак не визначає, що двопартійна система може бути ефективно застосована тільки у державах з англо-сакською політичною традицією. Найкращим прикладом є сучасна Німеччина, яка після трагічного експериментування з багатопартійною і монопартійною системами практично здійснила двопартійну систему. В Німеччині існують тепер дві великі партії, які на випадок вирішальної виборчої перемоги можуть самостійно створити уряд, або у випадку потреби вчинити це в коаліції з третьою меншою партією. Існування третьої чи більше малих партій засадничо не порушує двопартійної системи, бо двопартійна система не визначає примусового виєлімінування інших партій. Вони існують і можуть навіть виповняти важливу функцію, але їх політична роль невелика. Фактично існують дві великі партії, які

102 залежно від флюктуації опінії загалу виборців переймають відповідальність за створення уряду і виконання влади.

Отже, хоч двопартійна система постала, розвинулася й утрималася в англо-сакських державах, то вони не мають на неї монополії. При досягненні певного рівня політичної культури кожна держава може з успіхом нею покористуватися.

Тут насовується історична аналогія з рецепцією римського права. Римське право розвинулося протягом довгого часу завдяки правничому генієві римлян. Хоч воно виросло з римського правного почуття та з римських відносин, то багато європейських держав, в тому числі і давня Русь-Україна, його перейняли і пристосували до своєрідности своїх соціальних і економічних умов. Жодна з цих держав не перейшла довгого процесу еволюції цього права від закону дванадцяти таблиць аж до кодексу Юстиніяна, але всі перейняли вже готове, розвинуте право.

Така сама справа з перейняттям двопартійної системи. До речі, якщо ідеться про нас, то жодна з існуючих партійних систем не є нашим винаходом. І коли перед нами стоїть проблема вибору, то чому не вибрати найкращої?

Для ефективного функціонування двопартійної системи потрібні ще такі передумови:

1. Мусить існувати парламент, від якого залежить зформування виконної влади (як в Європі) або який має принайменше повноту законодавчої влади (як в Америці). Отже, парламент мусить мати реальну владу.

2. Мусить існувати доволі сильний двоподіл у громаді, довкола якоїсь важливої проблеми. Ця проблема не може бути штучно створена, але мусить впливати з реального життя — політичного, соціального, економічного або культурного.

3. Мусить існувати спільна національно-державна ідеологія, яка дає запоруку, що такий двоподіл не виродиться в деструктивні форми або не проявиться у громадянській війні.

4. І вкінці мусить існувати серед політичної еліти воля вдержання двопартійної системи. Вона виявляється насамперед у відповідній виборчій системі, в якій центральне місце займає одномандатна виборча округа.

В загальному повинен існувати баянс між поривом політичної еліти до влади і її самообмеженням нормами етики, права та увагою на добро цілости, як це з'ясував переконливо Вячеслав Липинський у *Листах до братів-хліборобів*.

В українській політичній думці на практиці немає одно-

стайного підходу до проблеми партійних систем. Можна сказати, що в нас існують прихильники усіх трьох систем. Все ж таки, можна сподіватися, що двопартійна система у нас має деякі шанси. На це вказує досвід минулого. Бо і в Галичині і на СУЗ в часі революції, не дивлячись на існування менших партій, створилися дві великі партії, які опановували наше політичне життя. Вони звичайно діяли в коаліції, але з розвитком державного життя та зі зростом самих партій, кожна з них могла взятися за створення уряду.

Коли відродяться партії в умовах вільного політичного життя, тобто в українській державі, то це будуть найбільш правдоподібно партії ідеологічного характеру (як в Європі), що будуть рівночасно репрезентувати інтереси головних соціальних прошарків: селянства, робітництва, працюючої інтелігенції і дрібного міщанства. В такій ситуації буде доволі легко зформувати двопартійну систему.

Можна уявити собі й інший розвиток двопартійної системи. Поділ може бути у ставленні до післябільшовицької спадщини. Одна сторона може змагати до вдержання різних соціальних і економічних інституцій сучасного режиму, а друга до максимального відходу від них. Згодом ці течії можуть прийняти характер консервативної і поступової партій. Натомість, на мою думку, мало шансів існує для постання сильної партії на конфесійній базі, як це є сьогодні в Німеччині або Італії.

Ще треба додати, що думання та дискутування про ці проблеми не є непотрібною витратою часу й енергії в колах української політичної еміграції. Жодна політична еміграція, гідна тієї назви, не може зректися амбіції допомоги справі визволення своєї країни. Ця допомога стосується також до сфери політичної думки і політичної культури. Існують два способи допомоги в цих ділянках. Поперше: теоретичне опрацювання політичної проблематики, так, щоб з його вислідів могли покористуватися і на батьківщині. Подруге: практичне розв'язання еміграцією своїх суспільно-політичних проблем так, щоб вона своїм живим прикладом свідчила про політичні спроможності українського народу. Еміграція є відламком народу, вона є перекроєм усіх його шарів — народом у мініатюрі. Вона має змогу розвивати культурну і суспільно-політичну діяльність майже необмежено. Ця обставина накладає на провідних політичних діячів велику відповідальність — діяти відповідно до високих стандартів політичної культури. Відповідальність за це падає виключно на нас самих і її не вільно для вигоди перекидати на ворога. Сюди належить також опрацю-

104 ванья основ і введення в життя відповідної партійної системи, як частини упорядкованого політичного життя на еміграції.

Такою системою, на мою думку, повинна стати двопартійна система. Немає ніякої розумної причини, чому вона не могла б бути зреалізована. У нас наявні дві передумови, які зумовлюють її виникнення. Існує у нас одна національно-державницька ідеологія. (Мова тут про нашу політичну еміграцію і її національний табір). Всі твердження, що у нас такої спільної ідеології немає, є впливом безвідповідальної демагогії або свідомого чи несвідомого шкідництва. Здорове суспільство зуміло б собі дати раду з обома проявами. Існує також проблема, яка в рамках цієї основної ідеології ділить наше громадянство на два табори. Цей поділ не є такий глибокий, що мусів би поділити наше суспільство на дві непримиренні, взаємно себе виключаючі і ворогуючі частини, але він досить очевидний і сильний, щоб створити два табори, як базу для оформлення двох політичних партій. Перший табір — це табір авторитарно-консервативний, а другий демократично-поступовий. Додатковим чинником, що скріплює цей поділ, є ставлення до українського народу на батьківщині і тих політично-державних форм, в яких йому сьогодні доводиться жити.

Авторитарно-консервативний табір займає романтичну позицію тотальної негації цих форм, а вслід за цим ізоляції від батьківщини. Згідно з засадою "все або ніщо" він проповідує тактику негації усіх підстав і виявів сучасної політики співіснування і свою пропаганду обмежує до кіл воюючого антикомунізму. Навпаки, демократично-поступовий табір хоче використовувати усі можливості, які дає і формальний державний статус України в СРСР і фактичне членство УРСР в Об'єднаних Націях і контакти між СРСР і західним світом. Перспектива цього табору пов'язується з ідеологічним прониканням (інфільтрацією), перед яким провід Комуністичної Партії СРСР запекло борониться, тобто поширення на терені СРСР ідей національної і соціальної свободи та старається це проникання скріпити. Тільки через поширення свободолобних ідей можна наблизити час внутрішніх зрушень в СРСР, що принесуть з собою нову шансу визволення України.

На жаль, у нас на еміграції не дописує політична думка. Коли б вона стояла на висоті завдань, то не було б у нас цієї мізерії, яку ми переживаємо. Ми давно уже упорядкували б свої політичні справи і вилучили б, чи пак поставили б на належне місце демагогію, мегаломанію, диктаторські замашки та анархістичні подвиги.

В цій ситуації мусимо звернути наші очі туди, звідки можлива допомога, тобто в сторону наших інтелектуалістів, бо вони повинні б диспонувати потрібним арсеналом для піднесення рівня і дальшого розвитку нашої політичної думки. Нам треба інтелектуалістів високої кляси, компетентних у політичних справах, широкого погляду і творчої візії, не відсепарованих від суспільно-політичних проблем сучасности у своїх вежах з слонової кости, але громадян, суспільників, які стали б інспірацією однаково для старшого,³ як і молодшого покоління. Не йдеться про те, щоб наших інтелектуалістів негайно опартійнювати, тобто втягати до існуючих політичних партій, хоч і така приналежність не є в засаді нічим шкідливим. Але заінтересовані і заангажовані інтелектуалісти можуть дуже багато зробити для упорядкування нашого політичного життя, вже самою своєю поставою, і далі розпрацюванням актуальної політичної проблематики і поширенням здорових починів. Так, наприклад, французькі інтелектуалісти причинилися у великій мірі до зредукування французьких партій до чотирьох (що є великим поступом на шляху до двопартійности) в часі великих дебат на тему партійного і політичного життя у Франції зараз після війни.

До таких починів у нас треба зарахувати Конгрес Української Вільної Політичної Думки. Від Конгресу можемо сподіватися поширення дискусії і видвигнення на поверхню життя нових актуальних проблем та започаткування тіснішої співпраці між політичними партіями та інтелектуалістами. В цьому напрямку зроблено добрий початок, між іншим, семінаром КУВПД в грудні 1972 року в Нью-Йорку. Успішним закінченням конгресу було б об'єднання сучасних спонзорів конгресу в один зорганізований політичний бльок з спільною плятформою і загальним координуючим керівництвом. Ясно, що того не можна перевести в однім дні, але спільну підготовну дискусію вже треба було б почати сьогодні. Створення спільних форм співдії було б великим кроком до виходу з нашого сучасного організаційного хаосу в політичній ділянці. Воно могло б стати каталізатором конечних перемін у цілому нашому суспільстві, а вплив його правдоподібно сягнув би на Україну. Це могло б започаткувати відвернення дотеперішньої тенденції розколів, роздрібнення і борні усіх проти усіх і спрямування наших сил і засобів до упорядкування і раціональної організації. Таке упорядкування піднесло б престиж нашої політичної еміграції в очах наших приятелів і ворогів, які мають підставу

106 повторяти старе твердження, що українці *non sunt maturi ad regendum*.

Таке упорядкування можливе на дальшу мету шляхом злиття сучасних партій, які стоять на зближених до себе ідеологічно-програмових позиціях. Це вимагає може дещо парадоксально, деякого пересунення дотеперішніх партійних лояльностей, що не відповідають еволюції поглядів, крізь яку перейшло багато членів наших політичних партій. Цю еволюцію можна наглядно спостерігати. В одних вона йде від тоталітаризму до демократії, в інших, навпаки, від демократії до захоплення авторитарним консерватизмом. Треба було б наново перевести розподіл на правий, лівий, центр, який відповідав би новій ситуації. Іншими словами, нам треба не консервувати старі форми, але вийти назустріч новим, звертаючися обличчям до України і до майбутнього.

Конкретизуючи проблему, я вважаю, що при дрібці доброго і реального погляду на речі і при відповідній дозі доброї волі можна було б зредувати усі партійні та псевдопартійні формації до трьох головних блоків, які згодом могли б оформитися в нормальні партії. Перший блок — це табір поступової демократії, ядром якого є сучасні три партії, спонзори КУВПД. Другий блок — це партії чи пак організації авторитарного націоналізму з додатком різних консервативних елементів. Третій блок — це партії та уламки партій, які сьогодні творять Українську Національну Раду. Не наша справа пропонувати для них якусь спільну назву чи платформу, це завдання для них самих. Але фактом є, що вже нині вони творять більш-менш суцільний блок, хоч покищо в основі його лежить персональна лояльність до сучасного керівника УНРади в екзилі Миколи Ливицького.

Таким уявляється шлях, який може нас довести чи хоч би наблизити до двопартійної системи.

ДЕЩО ПРО АМЕРИКАНСЬКІ УНІВЕРСИТЕТИ

ЗАМІТКИ З ПРИВОДУ ДИСКУСІЇ ПРО "УКРАЇНСЬКИЙ ГАРВАРД"

Роман Шпорлюк

Одним з побічних, але корисних наслідків акції створення українознавчих кафедр у Гарвардському Університеті є загальний зріст зацікавлення університетськими справами в ширших колах української громади. Це корисний наслідок, бо вищі школи відіграють особливо велику роль в американській політичній системі, а не тільки в ділянці інтелектуальній та освітній. Читачеві газет приходиться зустрічати прізвиська професорів провідних університетів не тільки в статтях про розвиток науки, але й у звітах про дипломатичні події, економічні заходи федерального уряду і т. п. Гарвардський професор, який став дорадником президента у справах міжнародної безпеки, а останнім часом і державним секретарем (тобто міністром закордонних справ) є тільки найбільш відомим — але зовсім не винятковим — прикладом того, як близько є пов'язані світи академії і політики в США.

Політичне значення університетів не обмежується участю вчених у державних справах. Можливо ще важливішою, і далекосяжнішою є їхня роль у вихованні нових поколінь людей, які будуть провідниками громади в професіях, промисловості, торгівлі, політиці та пресі, міжнародній політиці та мистецтві. Такі школи, як Гарвард, гордяться тим, що їхні вихованці ведуть перед у різних ділянках суспільного життя. Вихованці, з свого боку, де б вони не опинилися, залишають у добрій пам'яті свою альма матер. Коли абсолювент Гарварду, секретар юстиції США, Річардсон, запросив видатного юриста, свого колишнього професора з Гарварду, Кокса на посаду спеціального слідчого, це нікого в Америці не здивувало. (Нікого теж не здивувало, що після відходу Річардсона з секретарського посту, його обов'язки

108 тимчасово виконує інший науковець, цим разом професор Сйльського університету, Борк).

З цих двох причин — безпосередньої участі науки в громадсько-політичному житті, а одночасно ролі університетів у вирощуванні провідних кадрів суспільства, треба вважати особливо вдалою ініціативу створення українських кафедр, і це не в будь-якій школі, а саме в Гарварді. Можемо собі уявити, що в недалекому майбутньому з Гарварду виходитимуть абсолювенти, серед яких будуть і такі, що за своїх студентських років мали змогу вивчати українську мову, літературу та історію. Якщо серед американських державних службовців, журналістів чи "бізнесменів" будуть і такі люди, це нам хіба шкоди не вчинить.

З тих причин є зрозумілим загальне зацікавлення "українським Гарвардом". Зокрема треба також вітати інтерес до того, що саме там діється, хто веде наукову і педагогічну працю, хто там навчається, які є перспективи дальшого розвитку українських студій не тільки в Гарварді, але на північно-американському континенті взагалі.

Одночасно з приводу Гарварду висловлено багато поглядів, які виявляють брак знання структури і "механіки" американської вищої школи. І так, наприклад, висувається пропозиції, щоб позауніверситетські чинники, політичні і громадські, мали вплив на обсадження кафедр і щоб вони виконували і в дальшому нагляд над їхньою працею (наприклад, щоб контролювали і перевіряли напрям наукових праць, погляди, що їх подається студентам у викладах і рекомендованій літературі тощо). Дехто вважає, що у випадку уфундованих кафедр, фундатори мають логічне право вирішувати або співвирішувати, хто буде призначений і що він буде робити після призначення.

Постає питання: а як є прийнято в американських університетах взагалі? Адже українознавчі кафедри це краплина в морі американської науки і можна очікувати, що практика відносно українських кафедр буде згідна з загальними американськими звичаями.

Наша стаття має виключно інформаційну мету: поінформувати читачів *Сучасности* — серед яких є не тільки професори університетів (їм наші міркування не будуть цікаві) — про те, як в Америці покликають людей на університетські пости.

Перед тим, заки перейти до цієї теми, затримаємося коротко на побічній темі: що таке "кафедра" на університеті. Для багатьох читачів журналу поняття кафедри асоціюється з європейською університетською системою. Однак, "кафедра" в американському розумінні — це не те саме, що кафедра в Європі, наприклад,

колись у Львові. В європейських університетах катедра — це організаційна одиниця у складі факультету. Наприклад, на факультеті філософії (який там охоплює не філософію у стислому значенні, а гуманітарні науки, наприклад, мовознавство, історію, літературу), існують катедри античної історії, історії середньовіччя, теорії літератури тощо. На зміст поняття "катедра" складається не тільки особа професора, який є "головою" чи керівником катедри, але й інший персонал: доцент, або доценти, асистенти, часом також технічний персонал тощо. Крім того катедра має своє постійне приміщення, кабінети, кімнату для засідань семінару, бібліотеку. Таким чином катедра існує і функціонує навіть тоді, коли пост голови катедри не є обсаджений з таких чи інших причин (наприклад, професор помер і його наступника ще не призначено). Його обов'язки виконує доцент, асистенти ведуть зайняття, студенти приходять на консультації, пишуть праці в семінарській бібліотеці і под.

В США такої системи немає. Коли в Америці говориться про "катедру", мається на увазі постійний пост (штат) у рамках департаменту, тобто відділу (деякі такі відділи за чисельністю дорівнюють європейським факультетам), що його займає спеціаліст з окресленої ділянки науки і веде навчання студентів та аспірантів у тій ділянці. З доходів, які приносить фундація, можливо утримувати певний допоміжний персонал (секретарку, помічників у науковій праці тощо), але цей персонал обслуговує тільки окресленого професора: можна сміло сказати, що в американському значенні катедра існує тоді, коли в складі відділу є "фізична одиниця", конкретна особа, яка "займає катедру", тобто веде наукову роботу, керує докторантами і магістрантами, веде курси для студентів. Є ще одна важлива сторінка в діяльності такого посідача катедри: оскільки він є ординарним професором і визначним ученим, він є впливовим членом спільноти професорів свого відділу, без огляду на власну наукову спеціальність. Завдяки цій ролі він має вплив на те, хто займатиме інші пости у відділі. Як член свого відділу, він має теж вплив на обсадження професорських постів у інших університетах: до нього звертатимуться звітти з проханням дати рекомендації, коли будуть вільні місця (вакансії), а також оцінити науковий дорібок різних кандидатів. Отже професор уфундованої катедри не тільки важливий з огляду на те, що він безпосередньо робить у своїй ділянці, у своїй школі, але і як член загально-американської наукової спільноти.

З тих усіх причин треба нам повернутися до основного

110 питання: як відбувається в Америці призначення на університетські посади, в тому числі на т. зв. "катедри"? А також: чи ті, що мають владу призначати на посаду, мають теж право виконувати контролю і нагляд?

Як загалом відомо, у США нема єдиної університетської системи. Існують публічні університети, які утримуються на кошти окремих штатів.

Серед таких штатних університетів, хіба найславнішим є Каліфорнійський університет, який фактично є федерацією багатьох самостійних університетів (Берклі, Лос Анджелос, Санта Барбара тощо). Університет штату Нью-Йорк подібно ж має цілу низку самостійних і потужних центрів, які розвиваються особливо в останніх кільканадцяти роках. Як правило, багатші штати асигнують відносно більші кошти на університетську освіту, бідніші менше. У багатших, крім таких практично-корисних ділянок, як сільське господарство, інженерська справа, медицина чи педагогіка, існують досить розвинені факультети гуманітарних і теоретичних наук (і так, наприклад, Каліфорнійський університет у Берклі відомий в усьому світі, як центр тих наук); у бідніших адміністрація освітньої справи дуже скупко асигнує кошти на дослідження з археології, клясичних мов, або історії філософії. Цікавою прикметою американської системи є відсутність вищих шкіл, які підлягають центральному урядові; за аналогією, не зовсім правильною, з радянською системою, можна б сказати, що нема у США шкіл "всесоюзного підпорядкування", є лише школи під "республіканським" віданням (зверхництвом). (Єдині "всесоюзні" школи — це військові академії).

Друга велика категорія університетів — це школи приватні, або, краще сказати, незалежні. (Термін "приватні" приводить на думку момент економічного прибутку для тих, хто є "власником", а тим часом університети приватні не мають "власників"; вони є установами, що ними правлять довірені особи (trustees), які матеріяльних користей з цих функцій не мають).

Гарвард, тобто університет імені Джона Гарварда, є найбільш визначним американським університетом взагалі і одночасно він є першим серед приватних університетів Америки. Інші подібні школи цієї категорії це Колумбія, Принстон, Єйл, Пенсильвенійський університет (який, незалежно від назви, не є штатним університетом), Стенфорд, Університет Чикаго. Окрему підгрупу серед незалежних (себто незалежних від публічних властей) шкіл становлять школи зв'язані з окремими церквами, в

тому числі велика група католицьких університетів, серед них такі відомі як Фордгам у Нью-Йорку, Католицький Університет у Вашингтоні, Університет Нотр-Дейм у штаті Індіана, Університет ім. Льюїсі. (Поминаємо зовсім у цьому огляді категорію фіктивних "університетів", у яких за відповідною оплатою можна купити диплом: це т. зв. "diploma mills" або фабрики дипломів).

Навіть такий поверховий перегляд, як наш, приводить до простого висновку, що університетська справа в Америці є дуже скомплікована, що тут існують поважні різниці між школами і ледве, чи можна щось про них говорити "взагалі". А все таки, попри всі різниці, існують також певні спільні прикмети у справжніх університетах, серед них — порядок призначування на професорські пости. Якщо ми не помиляємось, загальним правилом американських високих шкіл є те, що самі професори вирішують про поповнення своїх відділів чи факультетів (або "департаментів", говорячи по-американськи. Право викладати у даному відділі отримує той, кого вибрали з-поміж різних, і як правило багатьох, кандидатів представники самого відділу (і кого затвердили на внесок відділу вищій владі університету).

Як конкретно виглядає ця процедура селекції і призначення?

Автор цієї статті ніколи не думав би писати на цю тему, якби не те, що в українській еміграційній пресі у зв'язку з Гарвардом пропагуються погляди і рекомендуються акції, які для людини, що має відношення до університетського життя, виглядають зовсім нереальними і нездійсненними. Що дивніше, деякі із тих нереальних рекомендацій здобувають підтримку і покликаються на авторитет університетських професорів, від яких можна було б сподіватися, що вони принаймні знають, яка практика прийнята у них самих, у їхній власній школі. Можливо, наша стаття викличе реакцію і наші твердження про загальноприйняті американські звичаї покажуться помилковими. Маємо надію, що в такому випадку редакція не відмовить друкувати відповідні висношення.

А тепер коротко представлю "modus operandi" прийнятий в іституції, в якій працює автор. Як сказано раніше, авторові здається, що цей модус загальноприйнятий.

Відділ історії у Мічиганському університеті є численно великий: він нараховує яких 60 професорів, надзвичайних професорів і доцентів. Крім ділянок, які звичайно в американських університетах є представлені відносно сильно (історія США, а далі історія Західної Європи), є тут спеціалісти з історії Китаю, Індії та Японії (по два з кожної країни),

викладається також історія В'єтнаму і Філіппін (є по одному спеціалістові з тих ділянок). Можливо, що в ділянці історії Росії та Східної Європи це один з найбільш численних відділів історії в Америці. Крім трьох спеціалістів з історії Росії, в складі відділу є три професори, які спеціалізуються в "не-російській" частині Східної Європи. І так, є два викладачі, які досліджують і викладають історію балканських країн (один з них є османіст) і один, який викладає курси з історії "Східної Європи", себто Польщі, України, Чехії та Словаччини. Крім викладів для студентів, що готуються отримати ступінь бакалавра, історія Східної Європи та Балканів є визнаним предметом (головним і допоміжним) для магістрантів і докторантів.

Отже, як призначають викладачів університету? Все починається від того, що члени відділу приходять до висновку, що історія якоїсь країни — візьмомо фіктивний приклад — "Руританії" чи "Румчегарії" — яка в них досі не була представлена, є важливою ділянкою історичної науки, і що цю прогалину у програмі відділу треба якнайскорше заповнити. Якщо голова і виконавчий комітет відділу погоджується з думкою своїх колег, авторів пропозиції, тоді звертаються офіційно до вищої влади, тобто декана "Коледжу літератури, наук і мистецтва" з відповідним проханням "дати авторизацію" на створення такого штату. (Тут окреслюється приблизно рангу того, хто має бути обраний і ближчу спеціалізацію, наприклад, економічну і соціальну історію). Якщо декан вирішує справу позитивно і дозволяє призначити, наприклад, доцента, відділ робить перший конкретний крок для здійснення задуму: виконавчий комітет відділу призначає з-поміж складу професорів "комісію для розшуку" (search committee), яка дістає конкретне завдання — представити через якийсь час список 3-4 кандидатів на новий пост.

Як функціонує "комісія розшуку"? Її члени мають звичайно якусь відношення до історії даної країни, можливо вона межує з краями, що їх члени комісії вивчають, можливо є якісь інші зв'язки. На своїх перших зборах комісія опрацьовує плян роботи. Найперше, складається список тих визнаних науковців в Америці, Канаді, навіть в Європі, до яких можна звернутися з проханням, щоб рекомендували кандидатів на посаду. Розуміється, що наші "визнані науковці", оскільки вони вже є "визнані", самі не є кандидатами на початковий пост у науковій кар'єрі, тобто посаду доцента. За якийсь час голова комісії починає отримувати відповіді. Крім того, оскільки про вакансію оголошено також у загально-доступних виданнях (таких як

Бюлетень Американського Історичного Товариства), комісія отримує листи від самих кандидатів. Навчальні заклади, де кандидати здобули докторат, або є в кінцевій стадії писання докторських студій, посилають на адресу відділу "досье" всіх "аплікантів". Ці "досье" є довірочні, сам кандидат не все в них може переглядати. Крім таких "публічних" даних, як біографія, список курсів, що їх аплікант вивчав, його публікації тощо є там листи від експертів, звичайно колишніх вчителів, які відверто оцінюють сильні і слабкі сторінки даної особи. В листах тих пишеться і про вже здобуті ним досягнення і про перспективи дальшого розвитку кандидата, як викладача і як дослідника. Департаментові треба мати уяву про майбутню "продуктивність" нового члена колективу.

Ця стадія "розшуку" є дуже ділова й акуратна. Члени комісії переглядають десятки особистих справ, читають листи від експертів і уважно читають наукові праці кандидатів. Якщо останні не мають публікованих робіт, тоді переглядаються рукописи, наприклад, розділи ще не закінченої дисертації.

Розпочавши працю в жовтні, а то й у вересні, десь на початок грудня комісія має список "цікавих" для неї людей. До тих кандидатів звертається з запитом, чи будуть вони на з'їзді істориків (які в Америці відбуваються щороку) і якщо так, чи можна з ними буде мати особисту зустріч, "інтерв'ю" тобто бесіду. Такі бесіди дають вже зовсім добрий образ якості кандидатів; після повернення зі з'їзду комісія може вже представити своїм колегам з виконавчого комітету коротку листу 3-4 найкращих людей, подаючи, хто є першим, другим і т. д. кандидатом. Тепер члени виконавчого комітету знайомляться з матеріалами про тих "обранців" і якщо їх оцінка згідна з оцінкою комісії, департамент запрошує найкращого з кандидатів прийхати на день-два на університет (оплачується, зрозуміло, його видатки), дати доповідь, відбувати розмови з професорами, аспірантами і студентами і т. д. (Часто на важливіші посади кандидати приїжджають разом з дружинами).

Не будемо далі втомляти читача подробицями. Уявімо собі, що наш перший кандидат здобув схвалення департаменту і що йому також подобається перспектива праці в департаменті. У такому випадку в короткому часі після від'їзду кандидата департамент вирішує "робити пропозицію" і кандидат її приймає. Після домовлення телефонами, відбувається обмін листами між головою департаменту і "обранцем", і таким чином доходить до умови.

Адміністрація університету отримує відповідні матеріали від

114 відділу і справа переходить різні шаблі університетської "ієрархії" для офіційного затвердження. Всі ці кроки вважаються формальностями: вибір зробив сам відділ.

А програма навчання вибраного кандидата? Його філософічні погляди? Чи хтось їх перевіряє? Контролює? Ні! Згідно з умовою, новопризначений доцент (професор викладач) має вести окреслені курси у визначеній кількості годин. А про те, що він викладає, яку літературу рекомендує студентам, яких поглядів дотримується — все це лежить поза полем уваги не тільки адміністрації, але і властей департаменту. Втручатися у такі справи не вважається потрібним.

Так виглядає механізм розшуку і призначення "рядових" професорів. У чому полягає відмінність вибору професорів на уфундовані катедри?

Основна відмінність у тому, що такі пости не вимагають кожноразової "авторизації" з боку властей: уфундована катедра має авторизацію назавжди, і платня професора не йде з кишені університету, а з окремого фонду, яким розпоряджає університет власне на утримання катедри. Але і в тому випадку залишається в силі загальне правило: вибір професора робить сам відділ. (Тим разом, розуміється, оскільки йдеться про звичайного професора, шукають не за молодим початківцем, а загально-визнаним вченим). Фундатори "катедри" не мають права контролювати наукові, громадські чи політичні кваліфікації конкретного обранця. Що залишається фундаторам? Увічнення їхнього імені: професор уфундованої катедри офіційно називається не просто "професор історії" чи "професор літератури", а "професор історії імені Джона Сміта" ("Джон Сміт Професор оф Гісторі").

Цей короткий і неминуче поверховий огляд дозволяє бачити у правильній перспективі значення різних аспектів фундації катедри з української історії в складі відділу історії, катедри української літератури в складі відділу порівняльного літературознавства, і катедри української мови в складі відділу славістики — усіх трьох у Гарвардському Університеті.

День, коли Гарвардський Університет (діючи згідно з своїми правилами щодо селекції та призначення звичайних професорів) зреалізує цей великий задум і покличе трьох вчених достойних зайняти "українські катедри", буде власне моментом реалізації задуму, який так довго хвилює українську громаду в Америці. Це буде радісний день не тільки для всіх тих, хто мріяли про три "катедри", але й важлива подія у науковому житті Америки, та й не тільки Америки.

Міжнародна хроніка

Р. К.

З кінцем жовтня і початком листопада м. р. в Москві відбувся т. зв. "Всесвітній конгрес миролюбних сил", у якому брали участь понад 3200 делегатів із 144 країн, що репрезентували около 1100 політичних партій, національних організацій і рухів та 120 міжнародних організацій. Ще напередодні конгресу Москва рекламувала його, як найбільш репрезентативне зібрання того роду. Це підкреслював Леонід Брежнев у своєму виступі на конгресі 26 жовтня: "У цій залі ми бачимо представників різних політичних напрямів: наших братів по боротьбі за краще майбутнє на землі — комуністів, діячів соціал-демократії, представників революційно-демократичних партій і національно-визвольних рухів. Тут присутні діячі політичних партій інших напрямків. Присутні партійні і безпартійні глибоко заінтересовані в майбутньому своїх народів. Тут зібрались атеїсти і віруючі." Метою конгресу було засудити расову дискримінацію, війну, імперіалізм і топтання людських прав, де б такі порушення не відбувалися.

Газета *Нью-Йорк Таймс* повідомила про такі факти з конгресу:

Щоб запобігти неприхильним до СРСР виступам, організатори конгресу відмовили візи деяким діячам із Заходу. Наприклад, із США не допущено делегатів від антивоєнної організації SANE, яка кілька тижнів перед конгресом вислала листа до радянської амбасаді у Вашингтоні з протестом проти переслідування дисидентів. Рівнож не допущено делегата з британської організації пацифістів і репрезентанта пацифістичного руху в Бельгії. Але заходи вдержати конгрес під тотальною контролею не вдалися. Першою виступила проти топтання людських прав у СРСР делегатка з Бельгії Сесіл Ролен, професор хемії в Брюсселі. Під час сесії комісії прав людини, панна Ролен таврувала уряд СРСР за порушення прав людини і дискримінацію супроти національних меншин. Панна Ролен закінчила виступ закликком, щоб СРСР звільнив усіх своїх політичних в'язнів.

Наступного дня, 29 жовтня, під час сесії тієї самої комісії, заступник голови американської делегації, о. Павл Маєр відчитав заяву, підписану 7 визначними американськими дисидентами (між ними Сідні Пек, Данієл Берреген, Ноам Чомський і Дейвід Делленжер). Заява засуджує радянський уряд за "кампанію закрити уста не тільки вашим інтелектуалістам, але й будь-якому радянському громадянину, що намагається

116 висловити свої права". Хоч виступ Маєра старався перервати голова комісії, Маєр продовжував і закінчив читати заяву. Копії заяви поширювали члени американської делегації серед інших присутніх делегатів. Щоб відмежуватися від виступу Маєра, американська делегація, що складалася у великій мірі з членів компартії США, вимагала, щоб він зрезигнував із свого посту заступника голови делегації.

Також стало відомо, що під час конгресу в Москві були поширені в головній крамниці ГУМ та інших місцях столиці російськомовні лєтючки — переклад з газети *Нью-Йорк Таймс* з 24 червня м. р. протесту американських лівих діячів проти політичних процесів у СРСР. У цьому протесті згадано українських, російських, литовських, жидівських і чеських політичних в'язнів.

5 листопада м. р. тижневик *Інтерконтинентал Прес* помістив довшу вістку про страйк київських робітників машинобудівельного заводу на Брест-Литовському шосе.

Русская Мысль, російська газета з Парижу, надрукувала в числі з 27 вересня м. р. інтерв'ю з видатним жидівським діячем, Авраамом Шифрін. Шифрін, автор книжки *Четвертий вимір* (Вид-во "Сучасність", 1973 р.) розповідає про переслідування в СРСР за політичні переконання, а зокрема звертає увагу російським читачам на національні питання, російський іперіалізм і не-російських політичних в'язнів. Шифрін зупиняється довше над українськими справами, доказує, якою силою є національна ідея на Україні.

У вересні м. р. французька "Академія моральних і політичних прав" прийняла резолюцію, яка засуджує переслідування дисидентів у СРСР.

Інтернешенел Сошеліст Рівю, місячник троцькістів у США, помістив у числі за листопад м. р. довшу статтю Т. Харчука п. з. "Український націоналізм і усунення Петра Шелеста". В статті подано джерельні інформації про кар'єру Шелеста і його конфлікт з Леонідом Брежнєвим та про зріст великоросійського шовінізму в СРСР за останніх 10 років.

Ред Віклі, орган Міжнародної марксистської групи у Великій Британії, помістив у числі з 12 жовтня м. р. рецензію на книжку Івана Дзюби *Інтернаціоналізм чи Русифікація?* Рецензент закликає британських марксистів читати працю Дзюби, бо вона дає підставу для вивчення радянської дійсности й вироблення погляду про політичну революцію в СРСР.

■

Британська газета *Гардієн* подала 13 жовтня м. р. вістку про відновлення кримінального процесу над 28-річним мадярським поетом Міклосом Гарашті. Його обвинувачують, що він поширював у самвидаві свою книжку про життєві умови робітничої класи в Угорщині. Автор книжки твердить, що сьогодні в Угорщині відбувається процес "бюрократизації марксизму" і це найсильніше відчувається серед робітників.

■

Лондонська газета *Таймс* з 12 жовтня м. р. приносить інформації про поширювання нового документу в ЧССР із закликом реформувати режим у державі. Під документом підпис: "Соціалістичний рух чехословацьких громадян". У документі мова про економічний застій у країні, про звільнення з роботи за політичні переконання тисяч кращих фахівців, а такі репресії тільки поглиблюють економічну кризу в країні.

Довженко: Поет і фільмар

Alexander Dovzhenko: THE POET AS FILMMAKER. Selected Writings. Edited, Translated, and with an Introduction by Marco Carynnyk (Cambridge, Mass. & London: The MIT Press, 1973), 324 pp.

Олександр Довженко: ПОЕТ ЯК ФІЛЬМАР. Вибрані твори. Редакція, переклад та вступ Марка Царинника. Кембридж, 1973, 324 стор.

Рідкісна праця з ділянки української культури! Десятиліттями вже по всьому світі прізвище Довженка (1894-1956) є підставовим у студіях кінематографії. Оцінки його фільмів, описи його життя появились різними мовами світу. Та це вперше видано англійською мовою переклад Довженкової *Автобіографії* та частини його щоденників, його *Записних книжок*.

У той час, як різні українські видання в Україні, чи переклади писань О. Довженка російською мовою, не вийшли повністю, намагання Марка Царинника зібрати разом уже надруковане — це справді великий почин. Йому доводилось розшукувати різні твори Довженка та уривки його писань, друковані по окремих журналах, щоб об'єднати в цілість те, що радянські редактори з різних причин у даних виданнях вилучили. Це вже перша заслуга Царинника. Друга — це переклад англійською мовою. Текст поданий з численними поясненнями та індексом. Його вступ (на 51 сторінок), друкований українською мовою в 10, 11 і 12 чч. *Сучасности* за минулий рік, навітлює культурно-історичне тло Довженкової доби на Україні. Царинник подає життєпис мистця, який віддзеркалює Довженкову любов до України, до традиції, до людини й до життя. Переглядаючи Довженкові фільми, Марко Царинник підкреслює в них українську національну ідентичність, та переплітає ці описи високими оцінками світових критиків. Факти подано стримано, але з виразним теплом. Вже на обкладинці книжки ясно й недвозначно сказано, що Довженко українець і що писав він свої твори українською мовою. Приємно зауважити, що М. Царинник не перекладає українських імен чи географічних назв, тільки подає їх в англійській транскрипції.

Перекладач задалегідь признається, що він не намагається передати кслоквіальної і спонтанної мови Довженка. Він радше передає її зрєдаговано, у логічному порядку, не раз переставляючи речення чи й частини абзаців. Це може і треба було зробити. Та інколи при цьому

втрачається емоційне забарвлення повторень чи нагромаджених епітетів. Наприклад: "Я не зовсім люблю свої картини" — в перекладі звучить — "я не люблю свої картини". Або: "йому, неписьменному, жилося і тяжко і гірко..." подано, як "своє життя провів він в біді і незнанні (темноті)". Або: "хай же все людство знає і хай знають всі Пилипенки, як умерла їхня далека, далека прабабуся у великому 1942 р.". Це перекладено, як "Хай знає людство і хай знають нащадки, як ти померла...". Тут пропущено "далека, далека прабабуся", уточнення, в якому висловлений настроєво відклик до дальшого майбутнього. Протеж, мистецький переклад не завжди мусить бути детальною копією оригіналу; перекладач очевидно вибирає сам, що він насамперед хоче передати.

В компіляції частин *Записних книжок* М. Царинник покликується в більшості на українське 5-томове видання (1964-66). Та попереднє, 3-томове видання (1958-1960) має ще додаткові записи, головно за вересень і жовтень 1952, та дещо з травня 1955 — нотатки, коротенькі нариси та один вірш, які не включені до цього перекладу.

Дуже позитивною частиною збірки є додана хронологія життя Довженка (на 14 сторінках) та список фільмографії (на 15 сторінках). У книжці подано, що у видавництві можна замовляти окремо 80-сторінкову бібліографію про Довженка. Все це вказує на дуже серйозний та успішний вклад праці перекладача та редактора збірки — Марка Царинника.

Лариса М. Л. З. Ониськевич

Мова і нація

*АХИЯ БАЗИЕВ, МАГОМЕТ ИСАЕВ. ЯЗЫК И НАЦИЯ.
ИЗДАТЕЛЬСТВО "НАУКА". МОСКВА. 1973. 247 ст.*

В передмові член-кореспондент АН СРСР Ф. Філін говорить, що в цій книжці висвітлюється "велике коло питань теорії і практики мовного будівництва в СРСР" і що вона "адресована в основному широкому колу читачів".

Ф. Філін вважає помилкою зведення деякими радянськими ученими мови до надто другорядного фактору у визначенні прикмет нації. Він каже, що автори припускаються деяких помилок, а це тому, що "далеко не все досліджено і вирішено", кидаючи таким чином тінь на партійні догми в сфері національного питання.

Книжка вийшла у видавництві всесоюзної Академії Наук з рамени Катедри іноземних мов, але вона не має наукового характеру. Непослідовність і надмірна політична заангажованість не віщують цій книжці довгого життя і належного місця в науковому арсеналі.

Характеризуючи окремі мови, автори відзначають, що за межами СРСР російську мову вважають своєю рідною біля одного мільйона осіб. Таких відомостей не подано щодо української мови, хоч сказано,

120 що поза межами СРСР "українці, які зберегли свою національну мову, проживають у Польщі, Чехо-Словаччині, Румунії, Угорщині, Югославії (автономний край Воєводіна), а також в США і Канаді". Про білоруську мову сказано, що і після возз'єднання Білоруси з Росією, вона "не дістала вільного розвитку. Реакційні кола і шовіністично настроєний царський уряд жорстоко придушували національну культуру білорусів". Українська мова теж заборонялася указами і придушувалась українська культура. Коли про це не сказано, хоч сказано про білорусів, то читач може зрозуміти, що у відміну від білорусів українці розвивалися без перешкод. Більше того, автори твердять:

"Нині українська літературна мова обслуговує всі сфери державного і суспільного життя республіки".

В дійсності не зовсім так. Є радянські публікації, в яких говориться, що діловодство, офіційне листування в республіках ведеться російською мовою. Не говоримо вже про інші загальновідомі факти мовної і політичної русифікації.

Не зважаючи на деякі вади, книжка має безсумнівну вартість. З нею варто познайомитись усім, хто слідкує за еволюцією міжнаціональних стосунків в СРСР. Не зважаючи на обмеженість партійними догмами, автори намагаються бути оригінальними, подати якнайбільше фактичного матеріалу. Безсумнівну вартість являє кольорова карта, на якій визначено мовні групи народів СРСР. На таку карту не часто можна натрапити. В одній російській пісні співається: "Сибірське ж то жє русская земля". Принаймні під мовним поглядом на карті цього не видно. Абсолютна більшість сибірської території на карті покрита сферою впливів не-слов'янських мов. Над цим варто подумати і політикам, і мовознавцям.

Багато уваги автори приділяють малим народам, імен яких ми навіть не чули. Це: вепси, ороки, агули, дідойці, кризи, удіни, юкагіри та ще багато інших. На 122-123 сторінках подається список 20 малих народів Півночі і Сибіру, 28 малих народів Кавказу, 10 народів Середньої Азії і 4 інших малих народи. Всі ці народи за попередніми розрахунками були призначені на першочергову русифікацію. Автори, до речі, з цим і не ховаються. Проте у зв'язку з радянсько-китайським конфліктом значення цих малих народностей міняється. В книжці про-рокується після двомовності одномовність (повна русифікація) малих народів, але тут же робиться застереження, що "проблеми двомовності набагато складніші і проявляються в різноманітних формах, неврахування яких може привести до фальшивого тлумачення питань розвитку мовного життя народів СРСР".

До особливих примет цієї книжки варто зарахувати і те, що в ній досить говориться про російську графічну основу, на яку було переведено багато мов мусулманських і інших зовсім не єдинокровних народів. Про цей злочин, яким народи були позбавлені свого минулого, телер в Радянському Союзі ніколи не говориться.

Оригінально трактують автори поняття терміну "державна мова".

На нещастя сьогоднішнім русифікаторам ще Ленін висловився про недопустимість однієї державної мови в межах багатонаціональної держави. Цю теоретичну перевагу вибороли для себе політичні сили неросійських народів колишньої імперії. Отже мова йшла про те, щоб не робити російську мову, так би мовити, всесоюзною, державною мовою. Тепер в підлий і підступний спосіб ленінська теза про державну мову скеровується проти самозрозумілих національних прав неросійських народів. Автори вказують як на помилку на те, що в деяких публікаціях казахська, киргизька, литовська, латиська мови називаються державними мовами в межах відповідних республік.

Книжка ніби написана для того, щоб умотивувати зверхність російської мови в Радянському Союзі. Цій проблемі присвячено значне місце в книзі. Тут автори не могли сказати нічого власного. Вони або посилаються на інших авторів, або переказують своїми словами давно-відомі положення. Щоб читачі мали уяву в якій атмосфері відбувається експансія всього російського, подаємо одну цитату з рецензованої книжки:

"Мова міжнаціонального спілкування в умовах СРСР не є сторонньою, принесеною мовою (як це має місце в деяких колишніх колоніях, які недавно отримали політичну незалежність). Вона є мовою найбільш багаточисленної, найпередовішої нації країни. Сини і дочки великого російського народу своєю відданістю справі соціалізму і дружби народів, своєю безкорисною допомогою всім народам завоювали глибоку пошану всіх народів країни, по праву ідуть в авангарді дружньої сім'ї народів СРСР. Тому природно, що російська мова поступово стала другою рідною мовою багаточисленних народів СРСР. Російська мова така ж рідна, близька мова, як і перша рідна мова. Обидві мови співіснують, взаємно доповнюючи одна одну. Це можливе лише в умовах соціалістичного суспільства" (ст. 214).

Л. Лиман

У ТАБОРАХ І ТЮРМАХ СРСР ЩЕ ДАЛІ ЗАГОСТРЮЮТЬ РЕЖИМ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ ПРОДОВЖУЮТЬСЯ

Нью-Йорк. (Пресова Служба ЗП УГВР). Згідно з наспілими вістками, режим у всіх таборах, а зокрема в Мордовії, Пермі, як також у Володимирській тюрмі останньо ще більше загострився. Зменшено пайки харчів, піднесено норми виробітку, за найменші провини жорстко карають. Цілий ряд в'язнів у поганому здоров'ї. Важко хворий Валентин Мороз у Володимирській тюрмі. Знеморений і хворий у Пермському таборі Зиновій Антонюк з Києва, важко хворіє Данило Шумук і Михайло Осадчий, залишаючись без мінімальної медичної опіки.

Багато наших в'язнів перевезли з Мордовії до пермських таборів, серед них Івана Ільчука, якого засудили були на 25 років ще в 1948 р. Ільчук є 1925 року народження і походить з Луцька. В Пермському таборі теж Микола Бондар, кол. викладач філософії в Ужгородському університеті, засуджений в 1969 р. на сім років. Бондара викинули з університету за "замітки, що їх він зробив був у зв'язку з приготуваннями до святкувань Ленінського століття", а також за участь у Шевченківській демонстрації в Києві. В Мордовії перебував у таборі ч. 17. У листопаді-грудні 1971 р. він брав участь у голодовому страйку проти безправ'я в таборах і голодував понад 30 днів.

Перевезено з Мордовії до пермських таборів теж Миколу Коца, засудженого в жовтні 1967 р. Тернопільським обласним судом на 7 років таборів суворого режиму і 5 років заслання. Народжений 1930 р. в м. Любомиль, Волинської області, Коц був викладачем сільсько-господарського технікуму в Тернополі. На суді обвинувачували його у виготовленні фотографічним способом і в розповсюдженні листівок із закликком до боротьби за суверенну Україну, а також у поширюванні поезій Василя Симоненка. В пермських таборах перебуває також від літа 1972 р. Євген Пришляк, видатний член ОУН, засуджений на 25 років ув'язнення. Після смерті російського дисидента Юрія Галанскова в мордовських таборах, Пришляк, разом з іншими 23 в'язнями підписали листа зі співчуттям для його родини. Серед підписаних є ще українці Лев Лук'яненко, М. Бондар та В. Чаковський. Чаковський має 7-річний присуд, походить з Керчі.

Знову ж 70-річного о. Романа Бахталовського, католицького священика, якого в 1970 р. засудили на 3 роки таборів, перевезли останньо на заслання у Красноярський край.

Дуже погано веде себе в Мордовії д-р Олександр Притика, арештований у серпні 1971 р. в Одесі у справі Ніни Строкатої-Караванської, О. Резникова і товаришів, про яких він склав зізнання. В лютому 1972 р. Притику засудили на 5 років таборів. Він співпрацює з адміністрацією табору, виступає з прорежимними доповідями на політичних заняттях. Він намагався вкратись у довір'я інших в'язнів, в тому теж Дмитра Квецька, що був суджений як організатор "Українського національного фронту". 1937 року народження, Квецько був директором школи у Львові. На суді в листопаді 1967 р. держав себе гідно. Його засудили на 15 років (з цього 5 років закритої тюрми у Володимирі) та 5 років заслання.

Репресії режиму супроти української інтелігенції прибрали масових розмірів. У Києві, Львові й інших містах України звільнили з праці, викинули з партії, понизили в становищах цілий ряд українських науковців, викладачів, культурних діячів. Так, наприклад, у Києві з АН УРСР усунули Леоніда Махнівця, дослідника літератури XVI-XVIII ст., автора праць про Сковороду. Рівночасно перенесли на нижчого ступня посади В. Кречотня, працівника Інституту літератури й дослідника літератури XVI-XVIII ст., та Олексу Мишанича, спеціаліста української літератури Закарпаття.

У Львові звільнили з праці Марійку Вальо, спеціалістку нової літератури. Вона працювала науковим співробітником Інституту суспільних наук. Звільнили також Григорія Нудьгу, Ярослава Дзиру, Любу Максимів.

Більшість студентів, усунутих з Львівського університету за Шевченківські демонстрації, забрали в армію.

Наспіли теж вістки, що КГБ намагається використовувати власні "спрепаровані" або перероблені самвидавні матеріали для компромітациї українських дисидентів в Україні і українців за кордоном.

Під час "Конгресу миру" у Москві, який відбувся на початку листопада ц. р., в головній крамниці ГУМ та в деяких інших місцях були поширені листівки з російським перекладом протесту з *Нью-Йорк Таймс-у* з 24 червня 1973 р. під назвою "З нагоди візиту Брежнєва". Як відомо, протест підписали понад 150 американських інтелектуалістів; вони засуджували придушення громадянських і національних свобод у СРСР. У протесті говорилося про таких в'язнів, як В. Чорновіл, Калинці Ірина й Ігор, В. Мороз, Ю. Шухевич, В. Стус, Є. Сверстюк, І. Світличний та про в'язнів інших національностей.

3 життя українців у світі

■ Другий Світовий Конгрес Вільних Українців відбувся в днях 1-4 листопада 1973 р. в Торонті, Канада. У Конгресі взяло участь 1012 зареєстрованих осіб, в тому числі 429 умандатованих представників українських організацій, установ і товариств з усього світу — з Європи, Австралії, Північної (США й Канада) та Південної Америки, 531 гість, 42 представники студентських організацій та 10 кореспондентів української преси. В рамках Конгресу, крім основної доповіді про ситуацію на Україні і завдання української спільноти у вільному світі, відбулася низка семінарів з доповідями про окремі ділянки українського життя на батьківщині і в діаспорі. Одночасно з нарадами Конгресу проходили з'їзди, пленуми й сесії окремих еміграційних організацій: Федерації Спілки Українських Журналістів США і Канади, Світової Федерації Українських Жіночих Організацій, Спілки Української Молоді, Українського Визвольного Фронту та інших. У висліді пленарних нарад Конгресу були обрані нові керівні органи Секретаріату СКВУ, у склад президії якого ввійшли: о. митр. д-р Василь Кушнір — президент, Микола Плав'юк, Степанія Савчук, Василь Кирилюк — заступники президента, Юрій Шимко — ген. секретар, д-р Франко Мартинюк — скарбник та Юрій Даревич — член. До пленуму Секретаріату ввійшли: представники Церков окремих країн українського поселення, центральних українських крайових репрезентацій та міжкрайових надбудов організацій. Контрольну комісію очолив Святослав Фроляк з Канади.

■ Сторіччя Наукового Товариства ім. Шевченка було відзначене в Нью-Йорку в суботу 27 жовтня 1973 р. урочистою науковою конференцією Української Вільної Академії Наук (УВАН) з участю Українського Історичного Товариства, Українського Наукового Інституту Гарвардського Університету та Історично-Філософічної Секції НТШ. З доповідями виступали: Олександр Оглоблиє, Володимир Кубійович, Любомир Винар, Омелян Пріцак, Ярослав Падох, Василь Ленчик та Кость Паньківський.

■ Гарвардський Комітет Українських Студій видав у започаткованій ним серії українознавчих праць, як її 10-ий том, збірник історіографічних праць видатного українського історика, професора Варшавського і Львівського Університетів Мирона Кордуби (1876-1947). На зміст цього збірника, крім друкованої французькою мовою праці М. Курдуби *Радянсько-українська історична література: Огляд за 1917-*

1931 роки, склалися: стаття проф. О. Прицака про М. Кордубу, бібліографія праць і статей М. Кордуби за 1895-1942 рр. як також писань про нього, стаття проф. І. Крип'якевича про українську історіографію в другій половині 1930-их рр. і стаття акад. М. Грушевського про організацію української історичної науки в системі Всеукраїнської Академії Наук.

У серії Specimina Philologiae Slavicae (Зразки слов'янської філології), опублікованій у Франкфурті над Майном у Західній Німеччині за редакцією О. Горбача і Г. Фрейдгофа, перевидано, як її 2-ий том, першу друковану грецько-церковнослов'янську граматику *Адельфотес*, що була видана у Львові 1591 року. Появилось це видання за редакцією та з вступом відомого українського мовознавця, професора Франкфуртського університету Олексі Горбача. Як перший том цієї серії була видана 1972 р. *Граматика словенска* Лаврентія Зизанія, що появилася у Вільні 1596 р.

Заходами Нью-Йоркської Групи появилася п.н. *Предметність нізвідкіль* нова збірка поезій видатного українського еміграційного поета Вадима Лесича. Вміщені у збірці вірші, позначені літерами української абетки від "а" до "ь", були написані в 1966-1970 роках. Видано збірку в мистецькому оформленні Ярослави Геруляк. Вадим Лесич (нар. 1909) відомий як автор низки збірок, між ними *Ліричний зошит* (1953), *Розмова з батьком* (1957), *Крейдяне коло* (1960), *Кам'яні луни* (1964). 1965 року вийшли у виданні ОУП "Слово" *Вибрані поезії* Вадима Лесича з 1930-1965рр.

У Пассейку, США, відбувся в днях 12-14 жовтня 1973 р. Чотирнадцятий загальний з'їзд Організації Оборони Лемківщини. У висліді нарад з'їзду створено світову Федерацію Лемків, що її очолили д-р Іван Гвозда, як голова, та мгр. М. Дупляк, як секретар. Крайову управу ООЛ у США очолив М. Мицьо, як голова, і П. Гарайда, як секретар.

В днях 27-29 вересня 1973 р. відбулася в Саскатуні, Канада, перша провінційна конференція Саскачевану під назвою "Семинар 73", присвячена питанням багатокультурності, тобто культурного й національного розвитку етнічних меншин у Канаді. У конференції взяло участь понад 400 осіб. Господарем нарад був провінційний уряд

126 Саскачевану. У провінції живе 53% населення не-англосакського і не-французького походження, в тому числі 8,5% українців.

■

У Вінніпегу в Канаді засновано в жовтні мин. року Канадську Асоціацію Вчителів Української Мови, які працюють у державних школах Канади. Була створена ця асоціація у висліді зборів, що відбулися з участю 60 делегатів — учителів державних шкіл провінцій Альберти, Манітоби, Саскачевану й Онтаріо. Очолив асоціацію д-р Н. Білаш.

■

Заходами й у виданні Українського Вільного Університету в Мюнхені вийшла друком монографія про видатного українського еміграційного скульптора Григорія Крука. Видано цю монографію як альбом із 159 таблицями репродукцій з праць Гр. Крука і 24 сторінками тексту німецькою й англійською мовами. Вступ до неї написав французький критик Жан Кассу, а статтю про Крука — Іза Бавер. Появилася монографія на кошти німецького видавця, журналіста і консула Кипру Ганса Дюрмаера.

■

Після виставки ліноритів відомого українського графіка і маляра Володимира Баляса (нар. 1906 р. в Західній Україні), яка відбулася в Муніципальній Галерії Мистецтва й Культури у Гвадалагарі в Мехіко, де живе цей мистець, ця ж виставка була повторена заходами ОМУА в галерії Літературно-Мистецького Клубу в Нью-Йорку в жовтні 1973 року. На виставці були експоновані 25 ліноритів В. Баляса.

■

У Нью-Йорку, 27 жовтня 1973 р. померла на 76-ому році життя Наталя Пилипенко (Комілевська), колишня акторка театру "Березіль" у Харкові й українських театрів на еміграції, зокрема у Франції, авторка спогадів *Життя в театрі* (1968),

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Стефан Маллярме*: Сонети. У перекладах О. Зуєвського.
11 *Іван Сенченко*: Подорож до Червонограду (I).
29 *Анатоль Радигін*: Розповідь про бачене і пережите.
42 *Іван Кошелівець*: Диптих на мистецькі теми.
53 *Олександр Семененко*: Харків, Харків... (III).

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 66 *Анатоль Камінський*: Доктрина і практика революції.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 80 Заява Івана Дзюби.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 *Мирослав Прокоп*: Трагедія і тріумф Івана Дзюби.
91 *Роман Борковський*: Чи можлива в нас двопартійна система.
107 *Роман Шпорлюк*: Дещо про американські університети.
115 *Р. К.*: Міжнародна хроніка.

РЕЦЕНЗІЇ

- 118 *Лариса М. Л. З. Онишкевич*: Довженко: Поет і фільмар.
119 *Леонід Лиман*: Мова і нація.

ОГЛЯДИ І НОТАТКИ

- 122 У таборах і тюрмах СРСР.
124 З життя українців у світі.

НОВОВИДАНІ КНИЖКИ

ВАСИЛЬ СИМОНЕНКО

Б Е Р Е Г Ч Е К А Н Ї

Перше видання цієї книжки, що вийшло двома накладами (в 1955-56 роках) — давно розійшлося. З уваги на тривалий попит на цю книжку, надруковано тепер друге видання, значно поширене. Окрім нових поезій, це видання додатково містить збірку новель "Вино з троянд". Книжка має 310 сторінок.

Ціна: 6.95 дол.

АННА АХМАТОВА-ГОРЕНКО

Р Е К В І Є М

Вперше українською мовою! Світової слави поема в перекладі Бориса Олександрова. Її авторку зараховують до "найбільших поетів 20 століття" (Poems of Akhmatova, New York Times Book Review, Oct. 21. 1973, p. 6). Книжка видана в мистецькому оформленні Мирона Левицького.

Ціна: 2 дол.

З замовленням на ці книжки просимо звертатися до видавництва "Сучасність".

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
(para "Suchasnist")
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо на
адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1974 рік

	одно число:	річно:
Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.50	5.—фун.
Аргентина	2.00	20.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	2.—	20.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання на-
шого журналу летунською поштою
до Канади і США становлять 8. —
дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпорте-
рів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх
обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища праців-
ників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню
реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz

Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München

Kto Nr.: 22278-809

УВАГА! НОВИНА!

У нашому видавництві тількищо вийшла друком книга

АВРААМА ШИФРІНА

ЧЕТВЕРТИЙ ВИМІР

Автор книги, визначний жидівський політичний діяч, перебув 10 років у тюрмах і концтаборах СРСР.

А. Шифрін відомий як щирий приятель українців. Під час своїх недавніх виступів на політичних вічах, демонстраціях, у пресі, радіо й телебаченні Канади й США, він виявився невтомним борцем за звільнення не тільки жидівських, а й усіх інших політв'язнів у СРСР. Особливе значення мають його дводенні свідчення перед Сенатською комісією США у Вашингтоні, які він закінчив словами:

"Я хочу пригадати вам наш обов'язок супроти поневолених. Вони потребують нашої допомоги. Ми можемо допомогти їм, виявляючи факти і висловлюючи наше обурення. Помагаючи їм, ми також помагаємо собі."

Книга *Четвертий вимір*, яку в перекладі з російського оригіналу віддаємо українському читачеві, це документарні спомини автора з його перебування в кількох спецтюрмах і концтаборах СРСР. А. Шифрін відтворює безпосередньо життя і побут в'язнів, рабську систему праці, садизм начальства, масові страйки ув'язнених, спроби втечі, дружбу з українськими політв'язнями, як і реакцію в'язнів на байдужість світової opinio до їхньої долі. Одночасно книга написана з не абияким літературним хистом і читається із справжньою цікавістю.

Для українського читача книга цікава ще й тим, що вона подає додаткові інформації про українських каторжан, як ось Верховний Архієпископ Йосиф Сліпий, Катря Зарицька, Михайло Сорока, Юрій Шухевич, Володимир Горбовий та інші.

Український переклад — це перша публікація книги. Російською мовою вона появиться в іншому видавництві. Тепер перекладають її також на інші мови.

У книзі фотографії політв'язнів і мапи розміщення концтаборів. Книга має 432 сторінки. Ціна: 7.95 дол. Наклад обмежений. Замовлення просимо надсилати на адресу в-ва і наших представників.